

FARKLI DÖNEMLERDEN ÖRNEKLERLE MISIR'DAKİ TARİKAT YAPILARININ GELİŞMESİ*

The Development of Sect Structures In Egypt With Examples From Different Periods

Ahmet Ali BAYHAN**

Öz

Ortadoğu'nun bir parçası sayılan ve aynı zamanda bir Kuzey Afrika ülkesi olan Mısır, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Günümüze kadar ülkede gerçekleştirilen Arkeolojik kazılardan çıkan sonuçlara göre, ülkenin bilinen tarihi M.Ö. 5000 yıllarında kurulmuş Aşağı ve Yukarı Mısır Krallıkları ile başlamaktadır. Bunu Menes Hanedanlığı ve Pers hâkimiyeti takip etmektedir. Daha sonra Roma ve Bizanslıların eline geçen Mısır, 641 senesinde Amr b. As komutasındaki ordu tarafından fethedilerek İslam topraklarına dâhil edilmiştir.

Önceleri Abbasilere bağlı bir eyalet valisi iken daha sonra burada bağımsız ilk Türk devletlerini kuran Tolunoğulları ile İhşidoğullarının Mısır tarihinde ayrı bir yeri vardır. Özellikle Tolunoğlu Ahmet tarafından şekillendirilen Katayı tepesindeki cami, Samerra'da ortaya konulan ilk İslami Türk yapılarının bir kopyası niteliğinde olup 'Samerra Üslubu'nun Kuzey Afrika'ya taşınmasında öncülük etmiştir.

Tunus'un Mehdye şehrinde kurulduktan sonra kısa sürede Kuzey Afrika'nın tamamına hâkim olan, Şii mezhebini yaygınlaştırmak için büyük bir çaba içerisine giren ve başta Ezher Camii/Medresesi başta olmak üzere pek çok anıtla Mısır'ı zenginleştiren Fatimilerin ardından, Haçlı seferlerine karşı verdiği mücadelelerle Müslümanlar arasında haklı bir şöhrete kavuşan Selahaddin-i Eyyübi'nin liderliğinde ortaya çıkan Eyyübiler zamanında, yapılan 30 kadar medrese ile bir taraftan Mısır'da yeniden Sünni İslâm inancının yerleştirilmesi temin edilirken, diğer taraftan da vücuda getirilen mimarlık örneklerinde Zengiler vasıtasıyla Büyük Selçukluların mimari anlayışı devam ettirilmiştir.

Eyyübilerden sonra yörenin iktidarını eline geçiren Memlükler devrinde, cami ve medresenin kuvvetle vurgulandığı külliyeleşen şeklindeki eserlerde Anadolu Türk Mimarisi, Büyük Selçuklu ve Zengi Mimarisi ile Türkistan'da, Buhara ve Semerkant çevrelerinde, yaygın olarak kullanılan yüksek kasnaklı kubbe mimarisi ile bağlantılar kurarak, Türk mimarisinin geleneklerine bağlı kalmakla beraber orijinal bir üslup geliştirilmiştir.

1517'de Mısır'ın fethinin sonucu olarak hilafetin Osmanlı hanedanına geçmesi, Devlet-i Aliye'nin hem siyasi açıdan genişlemesine hem de Müslümanlar üzerindeki etkinliğinin artmasına neden olmuştur. Osmanlıların Afrika'ya açılan kapısı durumundaki bu ülkenin fethi, ticaret güzergâhlarının üzerindeki batılı devletlerin hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır ve Akdeniz'in bir Türk gölü olması yolunda önemli bir merhaleyi teşkil etmiştir.

Dört yüz yılı aşkın bir zaman İstanbul'dan gönderilen valiler eliyle yönetilen Mısır'ın çeşitli yerleşim alanlarında, özellikle Kahire'de, Osmanlıların farklı yapı gruplarında çok sayıda örnekler verdiği ortadadır. Zaten bu tarih kapsamı içerisinde dikkatli incelemeler yapıldığı takdirde burada edebiyattan mimariye birçok eser tespit etmek mümkün olacaktır. Yukarıda kısa özeti arz edilen

* Geliş Tarihi: 19.08.2021, Kabul Tarihi: 28.09.2021. DOI: 10.34189/hbv.100.003

** Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Altınordu/Ordu, e-mail: bayhanahmetali@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2496-6136>

zaman dilimi içerisinde ortaya konulan mimari eserler arasında tarikat yapılarının çok önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir.

Yoğun fetih hareketleriyle genişleyen İslam dünyasında, ilmî, fikrî ve siyasi yapılanmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaya başlayan dini kurumlardan birisi olan tekke ve zaviyelerin ilk örneğinin VIII. yüzyılda Filistin'in Remle şehrinde ya da Basra'nın Abadan bölgesinde inşa edildiği bilinmektedir. İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretken, zamanla değişik mimari özellikler kazanan ve çok farklı birimleri içine alan tekke yapıları ortaya çıkmıştır.

Bu makalede farklı dönemlerden örneklerle Mısır'da tarikat yapılarının gelişmesi değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarikat, Sufizm, Halvetiyye, Mevleviyye, Bektaşîyye, Tekke, Zaviye, Hankah.

Abstract

Egypt, considered a part of the Middle East and at the same time a North-African country, has hosted many civilizations throughout history. According to the results of the archaeological excavations carried out in the country until today, the known datum point of its history begins with the Egypt kingdoms which were established around 5000 b.c. Menes dynasty and Persian rule succeeded them. The Egypt, which came under the rule of Roman and Byzantine Empires later, was annexed to Islam territories with the conquest of Amr b. As in 641.

Tolunids and İkhshidids, which had served as state governors under Abbasids and then established the first independent Turkish states, have a distinctive place in the history of Egypt. Especially; the mosque in Katayi hill which was formed by Ahmed b. Tolun, has the characteristics of the first Islamic Turk buildings in Samerra and enabled Samerran architectural style to be widespread in North Africa.

After reign of Fatimid Empire which ruled all the North Africa soon after its establishment in Mehdiye in Tunisia, got into the effort to generalize Shia and prospered Egypt with various monuments like Ezher mosque/madrasa, 30 madrasas; which were built in the reign of Ayyubids established under the leadership of Selahaddin-i Eyyûbi who gained a reputation with his struggle against the crusades; not only enabled proselytism of Sunni Islamic belief but also continued the architectural style of Great Seljuk Empire via Zengi state.

In the reign of Mamelukes which came to the power after Ayyubids, an original style was developed in the social complex buildings in which mosques and madrasas were emphasized by correlating Anatolian Turk, Great Seljuk and Zengi architectural design with high dome architecture which was widely used in Turkistan, Bukhara and Samarkand.

The handover of caliphate to Ottoman Empire with the conquest of Egypt in 1517 enabled Ottoman Empire to increase its influence on Muslims and increase its political effect. On the other way, the conquest of Egypt suppressed the hegemony of Western countries on trade routes and constituted an important effect to rule Mediterranean Sea.

In various settlement of Egypt which had been ruled by governors appointed from Istanbul more than 400 years, especially in Cairo, Ottomans built various buildings in different architectural styles. It is possible to identify various works from literature to architecture when detailed analysis are carried out. It is seen that the structures of the sect occupied a very important place among the architectural works revealed in the time period briefly presented above.

It is known that the first example of dervish lodges and lodges, one of the religious institutions that started to emerge as a result of scientific, intellectual and political structuring in the Islamic world, which expanded with intense conquest movements, were built in the 8th century in the city of Remle

in Palestine or in the Abadan region of Basra. While the first lodges consisted of a simple room and a small space, dervish lodge structures that gained different architectural features and included very different units emerged over time.

This article will attempt to evaluate the development of the religious sect in Egypt, with examples from different periods.

Key Words: Sect, Sufism, Halwatiyya, Mevleviyeh, Bektashi, Takiyya, Zawiya, Hankah.

1. Giriş

Zünnûn el-Mısırî'nin katkısıyla ilk olarak ortaya çıkan ve özellikle IX. asırdan zamanımıza kadar Mısır'ın dini hayatı üzerinde etkili olan tasavvuf ve tarikatlar, daima yayılma eğilimi içerisinde olmaları nedeniyle değişkenlik gösterdiklerinden sayıları hakkında kesin bilgiler mevcut değildir (Winter, 1982: 131). X. ve XI. yüzyıllarda Mısır'da yaşayan Ebu Ali el-Rûzbârî, Ebu Bekir el-Remlî, Ebü'l-Hasan el-Sâiğ, Ebü'l-Kâsım el-Sâmit ve İbnü'l-Tercümân gibi mutasavvıflardan sonra XIII. yüzyıldan itibaren çok sayıda sufînin hicretleriyle farklı tarikatların hızla yayıldığı görülür. İskenderiye'deki Şeyh Ebü'l-Feth el-Vâsıtî Rufailîği, Tanta'daki Ahmed el-Bedevî Bedeviyyeyi (Ahmediyye), Desûk'taki İbrahim el-Desûkî Burhâniyyeyi ve İskenderiye'deki Ebü'l-Hasan el-Şâzelî de Şâzeliyyeyi yayan tarikat önderleri olarak öne çıkarlar. Memlûk Devleti'nin son zamanlarına doğru Osmanlıların hâkim oldukları coğrafyadan Mısır'a çok sayıda tarikat erbabı şahsiyet gelerek yerleşme imkânı elde etmiştir. Halvetî şeyhlerinden Muhammed Demirtâşî, İbrahim Gülşenî ve Abdülvehhâb el-Şa'rânî bunlardan bazıları olarak zikredilebilir (Görgün, 2004: 582-584). Buna paralel olarak da Mısır'da Kâdiriyye, Rufailik, Şâzeliyye, Bedeviyye, Burhâniyye, Halvetiyye ve bunların muhtelif şubelerine ilaveten Nakşibendiyye, Sa'diyye, Anâniyye, Şeybâniyye, Tağlibiyye, Mîrganiyye, Hızriyye, Azzûziyye, Rahîmiyye, Ken'aniyye, Kettâniyye ve Ca'feriyye-i Ahmediyye-i Muhammediyye gibi tasavvufî ekollerin mensuplarının yayılım gösterdiği rivayet edilmektedir (Ahmed Mustafa, 1980: 309-312). Aynı zaman aralığında Mevlevîliğin de Mısır'a girdiği değerlendirilmektedir. Öte yandan Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu ve Balkan coğrafyasında çok geniş bir yayılım imkânı bulan Bektaşîliğin Mısır'a girişine ilişkin her ne kadar bazı rivayet ve anlatılara dayanarak XV. ve XVI. yüzyıllar telaffuz edilse de, somut örneklerden hareketle XVII. yüzyılda burada var olduklarının net bir şekilde ifade edilebileceği muhakkaktır. XIX. yüzyılda ise Kavalalılar zamanında himaye gördükleri için modern zamanlara kadar gelebildikleri söylenebilir (Çift, 2011: 127-152; Çift, 2013; Köprülü, 1939: 13-40).

XVI. yüzyıldan itibaren tasavvufî hayat üzerinde etkili olan Bekir el-Sıddıkî ile Sedâtü'l-Vefâiyye adlı iki zengin aile, aynı zamanda Mevlît Kandil'i ve Hz. Hüseyin'in doğum günü kutlamalarından sorumlu olmaları sebebiyle Kahire toplumu üzerinde hayli etkin bir rol üstlendiklerini göstermektedir. Bu durum modern zamanlarda siyasilerin tarikat önderleri ve gruplarıyla işbirliği yapmalarına zemin oluşturmuştur. Çarpıcı bir örnek 1952 İhtilali'nden sonra Cemal Abdünnâsir iç ve

dış politikada tasavvuf gücünü kullanma yoluna gitti. Dış politikada Ortadoğu ve Afrika'da Mısır'ı lider ülke konumuna getirme çabaları ve bölgedeki ülkelerle bağlarının sağlamlaştırılması çerçevesinde tarikatların milletler üstü pozisyonundan faydalanmaya çalıştı. Ancak hem dış politikada istenilen sonuçların elde edilememesi, hem de işbirliği yaptığı İhvân-ı Müslimîn'in işlerine müdahale etmeye başlaması üzerine çıkartılan bir dizi kanun ve kararname ile tarikatların işleyişi sınırlandırılmak zorunda kalmıştır.

2. Tarikat Yapıları

İslam dünyasının çeşitli yerlerinde "Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân" olarak tanımlanan ve her türlü tarikat yapısını ifade eden 'tekke', 'dergâh', 'hankah', 'ribat' ve zaviyeler, bir tarikatın ya da tarikat kolunun merkezi olan geniş kapsamlı külliyeler olarak bilinen âsîtâneler ve Pirler ile Pir-i Sânilerin türbelerini ihtiva edenlerine de 'Pir evi', 'huzûr-ı pir', 'âsîtâne-i pir' ve 'dergâh-ı pir' olarak adlandırılan tarikat yapıları, Mısır İslam mimarisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır (Tanman-Parlak, 2011: 370-371). Diğer taraftan 'dini bir özelliğe sahip ya da topluma mal olmuş kimselerin şehit olduğu veya defnedildiği yer' olarak tanımlanan 'meşhet' yapıları (Öz, 2004: 362) da bu grup içerisinde incelenebilir. Tasavvufi hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri de çok sayıdaki türbe ve makamlardır. Bunlar arasında Hüseyin Mescidi ile İbn Atâullah el-İskenderî, İbnü'l-Fârız, İmam Şa'rânî, Ahmed el-Bedevî, İbrahim el-Desûkî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdürrahîm el-Uksûrî, Ebü'l-Hasan el-Şâzelî, Seyyide Zeynep ve İmam Şâfiî gibi halkın sevip saydığı din büyüğü şahsiyetlerin makam ve türbeleri sayılabilir (Gürer, 1998: 210-215).

2.1. Şerif Tabâtabâ Meşhedi

Abbassiler devrinde Mısır'da kurulan ilk Türk devleti olan Tolunoğullarından sonra Vali Muhammed Ebu Bekr'in bağımsızlığını ilan etmesiyle ortaya çıkan ikinci Türk devleti Akşid (İhşid) Oğulları zamanından Kahire'deki Şerif Tabâtabâ'î Meşhedi (943), dönemine göre İslam mimarisinin ilginç yapılarından birisidir. Üç kenarı üçer sivri kemerli açıklıkla (pencere) hareketlendirilmiş ve kible yönünde dıştan bir payanda ile desteklenmiş hayli derin bir mihrap nişi barındıran ve kare mekân içerisinde dört ayak tarafından desteklenen dokuz kubbe ile örtülmüş dokuz eş üniteli bir plan tipi yansıtan bir eser olarak restitüe edilmiştir (Akın, 1990: 189; Aslanapa, 1972: 116; Aslanapa, 2002: 16; Creswell, 1952: 11-15; Muhammed, I, 1971: 158-164) (Çizim 1-2).

2.2. el-Cüyûşî Meşhedi

Kahire'nin dışında, Mukattam Dağı'nın yamacında Fatımi Halifesi Müstansır-Billah'ın veziri Emirü'l-Cüyûş Bedrü'l-Cemâlî tarafından yaptırılan ve giriş kapısının üzerindeki 478 (1085) tarihli kitabeden kim adına inşa edildiği belirtilmemekle birlikte meşhet olarak tesis edildiği anlaşılan yapı, Fustad Mezarlığında Hz. Peygamber'in soyundan gelen bazı kişiler adına yapılmış olan Fatımi anıt binalarıyla

büyük bir benzerlik içerisinde. Günümüze orijinal dokusunu koruyarak gelebilen dönemin en önemli meşhedi olarak değerlendirilen eser, Osmanlılar zamanında da tekke olarak faaliyet göstermiştir. Kuzeybatı tarafındaki giriş bölümü üzerine kare kesitli Kuzey Afrika tarzı kare gövdeli ve üst üste bindirilmiş kulelerden ibaret bir minare yerleştirilmiştir. Yapının kuzeydoğu tarafındaki türbe, kare planlı ve kubbeli bir yapı sergilemekte olup, küçük bir koridorla avluya bağlanmaktadır. İki yanında karşılıklı odaların bulunduğu küçük bir avludan çifte sütunlu üç gözlü kemerli bir geçit vasıtasıyla ulaşılan ibadet mekânı, ikisi serbest, ikisi de kible duvarına bitişik dört payeye oturan tromplu bir kubbenin örttüğü bir maksure ile onu üç taraftan kuşatan çapraz tonozla örtülü beş bölümden ibaret çok üniteli plan şeması yansıtan bir düzenleme ortaya koymaktadır. Restore edilmiş mihrabı, Fatımiler devrinin gösterişli alçı mihraplarından birisi olarak dikkate şayandır (Behrens-Abouseif, 1996: 66-67; Behrens-Abouseif, 1993: 146-147). Yapının dikkate değer bir diğer özelliği de çatısının üzerinde kubbe bakan güneydoğu tarafında, birer oyma mihrabı olan, genişlikleri 1 metreden daha az, köşke benzer iki küçük kubbeli odanın bulunmasıdır. Bu mekânların inzivaya çekilmek amacıyla halvethane olarak işlevlendirildikleri sanılmaktadır² (Ragıb, 1987: 51-67). 1980'li yıllarda önemli bir onarım görmüş durumdaki yapı, şimdilerde cami olarak faaliyet göstermektedir (Fotoğraf 1, Çizim 3).

2.3. Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiye) Hankahı

Eyyübiler devrinde, Kahire'nin Cemaliye Semti'nde yer alan eski bir konutun 569 (1173-74) tarihinde Selahaddin-i Eyyübi tarafından sufilere için zaviye haline dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. 1196-97'de mimari açıdan büyük oranda elden geçirilmiş ve adına vakıflar tahsis edilmiş olan hankâh, dikdörtgen şekilli bir avlu ile onun etrafına yerleştirilmiş bölümlerden meydana gelmektedir. Bunlardan kuzeydoğudaki, eyvan şeklinde, diğerleri sütun ve kemer dizileri ihtiva etmektedir. Kuzeybatı ve güneydoğudaki bölümlerde üçer, güneybatıdaki kısımda ise iki kemer dizisi mevcuttur. Kuzeybatı bölümünde ayrıca on altı adet talebe hücreleri bulunmaktadır (Bayhan, 2004: 8; el-'Amrî-el-Tâyeş, 1996: 135-138).

2.4. Hunûd Zaviyesi

Kahire'de Babu'l-Vezir Caddesi'nde kurulmuş olup, yapını, yaptırını ve tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı kaynaklara göre 648 H./1250 M. tarihinde inşa edilmiş olabileceği tahmin edilen (Behrens-Abouseif, 1996: 13) ve Eyyübiler devrinden kalan eserlerden birisi olarak değerlendirilen yapıdan günümüze bir minare ile ona bitişik eyvandan bazı duvar parçaları gelebilmiştir. Diğer kısımlarına yeni mekânlar ilave edilmiş ve şu anda kreş olarak kullanılmaktadır. Minarenin kare kaidesinde nişler dikkat çeker. Daha üstte sonradan restore edilmiş bir ahşap şerefe vardır. Şerefenin üzerindeki bölüm, mukarnas ve istiridye yivli kavsaraya sahip nişler içerisine yerleştirilmiş açıklıklar içeren petek ve mukarnaslarla geçilen dilimli külâhıyla Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin *mabhara* (şamdan) tip minaresine benzemektedir (Bayhan, 2004: 8) (Fotoğraf 2).

2.5. Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi

Kahire’de, Bahri Memlükler devrinde kitabesine göre bir sufi şeyhi tarafından yaptırılan tek zaviye olarak tanımlanan yapı, aslen Irak’ın Musul kentinde ikamet ederken Memlük Sultanı Nasır Muhammed zamanında Mısır’a hicret ederek gelen ve Hz. Peygamber’in mensup olduğu Kureyş kabilesinden Emevi halifelerinin torunlarından olan Şeyh Zeyneddin Yusuf tarafından kurulmuştur. Güney Mezarlığı’nın içerisinde, Kahire Kalesi ile İmam Şafi Türbesi arasında yer alan zaviye, yapının doğu tarafında ayrıca ayakta duran mukarnas kavsaralı bir portale sahiptir. Zaviyenin yol kotunun altında kalan doğu (ana) cephesi, dört pencere ile üç dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı bir portal ihtiva etmektedir. Türbenin üzeri dilimli ve soğan kubbe ile örtülmüştür. 1298 tarihli kitabeyi taşıyan portalden, çapraz tonozla örtülü haçvari bir giriş holü vasıtasıyla aralarında herhangi bir hücre olmayan dört tonozlu eyvanla kuşatılmış dikdörtgen şekilli avluya ulaşılmaktadır. Batı eyvan ile kible eyvanının arasındaki kare planlı türbe 1325 tarihlidir (Behrens-Abouseif, 1996: 111-112; Caroline, 1993: 121-122) (Fotoğraf 3-4, Çizim 4)

2.6. Sultan II. Baybars Hankahı

Kahire’de Cemâliye semtinde Memlük Sultanı II. Baybars tarafından inşa ettirilen ve ona izafeten “Hankâhu Baybars el-Çeşniğîr” ya da kısaca ‘el-Baybarsiyye’ adıyla anılan hankâh, tekke, mescit ve türbeden oluşan bir kompleks olup, devrinin ayakta kalabilen en eski örneği olarak dikkat çeker. Hankâh kısmı 707 (1307-8), türbe, revak ve minaresinin içinde bulunduğu bazı diğer kısımları 709 (1309-10) tarihli yapı topluluğu, 30 x 70 m. ölçülerinde düzensiz bir yerleşim ortaya koymaktadır. Külliyeinin batı köşesinde, üst üste bindirilmiş yastık biçiminde taşlardan örülmüş yuvarlak kemerli bir açıklığa sahip stalaktit dolgulu pandantiflere oturan yarım kubbe ile örtülü taç kapı yer almaktadır. Eşiği hieroglif yazılı devşirme taş bloğundan olan kapının iki yanındaki nişler doğan güneş motifi biçiminde süslenmiş ve bir sıra siyah, bir sıra beyaz kesme taşta, köşeler de Gotik anlayışta başlıklı ve geçmeli sütuncuklar vasıtasıyla hareketlendirilmiştir. Ayrıca caddeye bakan cephe, nişler ve siyah mermer bir zemin üzerine beyaz mermer dolguyla oluşturulmuş kitabe kuşağıyla yapının en gösterişli yanındır. Girişin hemen soluna kare planlı ve tek kubbeye örtülü türbe ile dikdörtgen şekilli bir mekân yerleştirilmiştir. Kahire dini mimarisinde karşılaşılan en erken örnek durumundaki dolambaçlı koridor vasıtasıyla portalden hankahın dikdörtgen planlı avlusuna ulaşılmaktadır. Güneydoğu kenardaki ana eyvan, iki kenarında birer küçük kemerli hücre bulunan sivri beşik tonozla örtülü büyük bir sivri kemerle avluya açılmaktadır. Ana eyvanın karşısındaki tonozla örtülü ve sivri kemerli, ancak küçük boyutlu ikinci eyvan ile avlunun diğer iki kenarında yer alan tonozsuz daha küçük iki yan eyvanların arasındaki boşluklarda üç sıra küçük odalar mevcuttur. Üstteki odaların avluya bakan pencereleri aynı zamanda avlunun esas bezemesi durumundadır. Bunlardan bazıları stalaktitler ve ışınal davlumbazlı omurga veya sivri kemerli nişlerle nihayetlendirirken, bazıları da yuvarlak çıkıntılı kemerler içerisinde alınmışlardır. Girişin üzerinde yükselen minare, kare kaideli,

silindirik gövdeli ve açık bir pavyon üstüne oturtulmuş kaburgalı bir miğfer biçiminde 'mebhara' denilen bir tiptedir ve şerefe ile nişler mukarnaslarla süslenmiştir (Behrens-Abouseif, 1987: 76-78; Behrens-Abouseif, 1992: 224-225; Behrens-Abouseif, 1996: 104-107; Muhammed, III, 1971: 166-173) (Fotoğraf 5-7, Çizim 5).

2.7. Emir Şeyhu Hankahı

Kahire'de Salība Caddesi'nde Emir Şeyhu Camii ile karşılıklı olarak yerleştirilmiş durumdaki hankâh, 1355 tarihli'dir. Caddeye bakan ve yüksek mukarnaslı nişlerle teşkilatlandırılmış giriş (ana) cephesi, antik Mısır yapılarından devşirilmiş lento ve eşiklere sahip kapı ve pencerelerle hareketlendirilmiştir. Cephenin kuzey ucundaki portalden dolambaçlı bir koridor vasıtasıyla üç tarafı öğrenci hücreleri, bir kenarı da kible duvarına paralel üç sahnalı bir ibadet mekânından ibaret mescit ile çerçevelenmiş kare planlı bir avluya ulaşılmaktadır. Mescidin üzerini örten ahşap tavandaki mavi ve beyaz renkli süslemeler ile ahşap kubbe XVIII. yüzyıl ilavesi olmalıdır. Cadde tarafında hankâhın kurucusu olan Şeyh'in mezarını içeren türbede Osmanlı devrinden Mekke tasvirleri dikkat çekmektedir. Güney köşede orijinal dokusu fark edilebilen ve "Ka'a" planı sunan bir kabul salonu yer almaktadır. Avlunun caddeye bakan kenarının ortasında düzgün bir plan yansıtmayan bir eyvana yer verilmiştir. Avlunun etrafındaki mürit hücreleri üç katlı olarak düzenlenmiştir. Kaynakların verdiği bilgilere göre yaklaşık dört bin metrekairelik bir alana sahip olan hankâhın müstemilatı içerisinde iki kamu hamamı, dükkânlar ve çeşitli yaşam ünitelerinin bulunduğu sanılmaktadır. Bu özellikleriyle bağlı sufilerine ekmek, yağ, et, çorba ve tatlılar sağlayan, Kahire'nin en büyük dini kurumu olduğu rivayet edilmektedir (Behrens-Abouseif, 1996: 118-119; Caroline, 1993: 54-57) (Fotoğraf 8, Çizim 6).

2.8. Sultan Zâhir Berkûk Hankahı

Kahire'deki Nehhâsin bölgesinde Mu'iz li-Dîni'l-lâh Caddesi'nde, Memlûk Sultanı Ebu Said Berkûk tarafından 786-788 (1384-86) tarihleri arasında yaptırılan ve 'Berkûkiyye' adıyla anılan ve bir cuma camii, türbe, kütüphane, dört mezhebe göre ayrı ayrı eğitim verilen dört eyvanlı bir medrese ile bir hankâhtan meydana gelen bu büyük külliyyede müstemilat olarak ayrıca medrese hocaları için sürekli ikamete tahsis edilmiş odalar, 125 öğrenci ve 60 sufiyi barındıran hücreler, mutfak ve ahır gibi çeşitli birimlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Genişliği 50 m derinliği de 80 m kadar olan eserin caddeye bakan, iki katlı pencerelerle hareketlendirilmiş cephesinden mukarnaslarla nihayetlenen girintili bir aynalığa sahip ve renkli mermer işçilikli anıtsal ve göz alıcı bir giriş ile onun arkasına yerleştirilmiş ve sol kenarı boyunca uzanan çeşitli odaların sıralandığı bir koridor vasıtasıyla ulaşılan dikdörtgen şekilli ve dört eyvanlı, şadırvanlı bir açık avlu söz konusudur. Kible eyvanı aynı zamanda cami işlevi görmekte olup, onun bitişiğinde de türbe yer almaktadır. Binanın ikinci kısmı ise muhtelif mekânlar, müritlere ait hücreler, mutfak ve ahır gibi çeşitli bölümleri ihtiva eden hankah'tır. Büyük bir sivri kemerle avluya açılan kible tarafındaki eyvan, 17,60 x 14,70 m ölçülerinde olup, son zamanlarda restore edilmiş rengârenk henesi

motifler, göz kamaştırıcı boya ve yıldızlarla süslü bir tavanla örtülü, ikişer granit mermer sütunun desteklediği üçer kemerle ortadaki daha geniş, iki yandakiler daha dar üç dikey sahna bölünmüştür. Tavan süslemelerinde Fetih Suresi'nin 1-7. ayetleri ile Bakara Suresi'nin 144-149. ayetlerinin şeritler halinde yerleştirildikleri görülür. İbadet mekânının sol kenarındaki kapıdan ulaşılan, her bir kenarı 10,50 m uzunluğunda olan ve kible duvarına bir mihrap nişi yerleştirilen türbe, çok renkli mermer gömme süslemelere ve renkli camlarla bezenmiş alçı pencerelere sahip olup, boyalı ve yıldızlı ahşap pandomentlere oturan eskiden ahşap ile alçı malzemeden yapıldığı sanılan ve orijinal şekline uygun biçimde XIX. yüzyılda tuğladan restore edilmiş bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin bitişiğindeki 4,50 x 4,50 m ebatlarında, üzeri taş kubbeyle kapatılmış kare mekânın kütüphane olduğu değerlendirilmektedir. Türbeye bitişik olarak yükselen minare üç şerefeli ve taş külahlı yapısı, mukarnasları ve gömme sütuncuklara oturan kırık kemerli nişleri ile Memlük mimarisinin klasik tarzını yansıtır. Avlunun ortasındaki şadırvan, sekiz mermer sütun tarafından desteklenen soğan biçiminde sivri ve yüksek ahşap kubbeli bir mimariye sahiptir. Medrese ile mutfak ve talebe hücreleri gibi müstemilata ait bazı bölümleri yıkılmış olsa da Berkûk Hankahı ve Medrese Kompleksi, gerek mimarisi, gerekse bezeme anlayışı bakımından devrinin en önde gelen abidelerinden birisi olarak dikkate şayandır (Behrens-Abouseif, 1987: 109-110; Behrens-Abouseif, 1992: 512-514; Behrens-Abouseif, 1996: 133-135) (Fotoğraf 9-11, Çizim 7).

2.9. Ferec b. Berkûk Hankahı

Kahire'nin kuzeyindeki Sahrâ-i Memâlik olarak anılan ve çok sayıda sufinin de gömülü olduğu Memlükler Mezarlığı'nda, oğlu Sultan el-Nasır Ferec tarafından babası Ferec b. Berkûk adına 1400-11 yılları arasında büyük bir hankâh, türbeler ve sebil-küttablardan müteşekkil bir kompleks inşa ettirilmiştir. İki uçtan birer sebil-küttab ile sınırlandırılmış ve içlerinde pencereler açılmış cephe boyunca yükselen nişlerle hareketlendirilmiş kuzeybatı cephenin üzerinde kare kaideli, üç şerefeli, taş soğan külahlı ve iki renkli taş işçilikli yapısıyla Memlük mimarisinin tipik karakterini ortaya koyan iki minare yer almaktadır. Biri batı köşede, diğeri de kuzeydoğu kenarda olmak üzere iki anıtsal portalden arkalarına yerleştirilmiş birer koridor vasıtasıyla ulaşılan dikdörtgen şekilli, ortasında sekizgen havuz biçiminde bir şadırvan bulunan merkezi avluya ulaşılmaktadır. Avlunun dört köşesinde iki renkli almaşık sistemde işlem görmüş nişler içerisinde birer kapı açılmıştır. Avlunun güneydoğu kenarındaki ibadet mekânı, mermer sütunların desteklediği kemerler tarafından taşınan tuğladan örülmüş kubbelerle çok kubbeli bir plan şemasına sahiptir. Renkli camlarla bezenmiş alçı şebekeli pencerelerle hareketlendirilmiş kible duvarında, iki yanında birer küçük mihrabiye bulunan daha büyük bir ana mihrap nişine yer verilmiştir. Avlunun kuzeybatı kenarında asıl ibadet mekânına benzer çok kubbeli bir düzenleme sergileyen ikinci bir harim ile diğer iki yönde ise beşer kubbeli revaklar ile onların arka ve aralarına yerleştirilmiş vaziyette çok sayıda hücre ve oda bulunmaktadır. Yaklaşık 14 m çapında zikzak motifleriyle bezenmiş taş kubbeli türbelerden doğu köşedeki

Ferec b. Berkûk ile oğluna, güney taraftaki ise hanımı ve kızlarına ait olup, hankahın zıddına çok gösterişli mermer işçilikli süslemelere sahip yapısıyla oldukça dikkate değer örneklerdir (Behrens-Abouseif, 1996: 135-138) (Fotoğraf 12-14, Çizim 8).

2.10. Yaşbak b. Mehdi'nin Kubbeli Hankahları

Günümüzde cami olarak kullanılan ve Sultan Kayıtbay devrinin emirlerinden Yaşbak b. Mehdi tarafından yaptırıldığı bilinen Kahire'nin Matariye ve Hüseyniye semtlerinde olmak üzere iki adet kubbeli hankâh mevcuttur. Bunlardan Hüseyniye'deki Fadaviyya Kubbesi, 1479 tarihlidir. Sufi vakfının bir parçası olarak eski bir hipodromun yakınında inşa edilen bu yapı, üzeri kubbe ile örtülmüş kübik bir yapı sergilemektedir. Kahire mimarisinde türünün en büyüğü olan ve tuğladan örülmüş olan kubbe dışarıdan kasnaksız olarak doğrudan dört duvarın üzerinde yükseltilmiştir. Öte yandan duvarlar iki renkli taş malzemeli ve iki kat halinde yerleştirilmiş alttakiler dikdörtgen şekilli üsttekiler ise kemerli pencerelerle hareketlendirilmiştir. İçeride ise dört köşeye yerleştirilmiş üç dilimli kemerli tromplar kare alt yapıdan kubbeye geçişi sağlayan unsurlar olarak dikkat çekiyor. Bu tek kubbeli ibadet mekânı, Kahire Memlûk mimarisinde bir yeniliktir; standart eyvan, sütunlu salon veya ka'a yerine tercih edilmiştir, çünkü muhtemelen tek bir kubbe, kare bir mekânın bağımsız bir birim oluşturması için uygun bir örtü görevi görebilir (Fotoğraf 16). Bu kubbe muhtemelen sultan ve maiyetindekilerin katıldığı tasavvuf gösterileri için bir sahne görevi görüyordu. Yaşbak b. Mehdi tarafından Matariye'de 1477 tarihinde inşa ettirilen kubbeli yapı da benzer bir mimari sergilemektedir. Ayrıca ilave olarak silindirik gövdeli ve tek şerefeli minaresiyle dikkat çekici bir yapıdır ve muhtemelen aynı amaçla yapılmış olmalıdır (Behrens-Abouseif, 1981: 157-189; Behrens-Abouseif, 1981: 191-201) (Fotoğraf 15).

2.11. Ribatu'l-Eserü'n-Nebi

Kahire'de ilk olarak Memlûk vezirlerinden Sâhib Muhammed Taceddin'in 704-709 (1305-10) yılları arasında yaptırmaya başladığı, ancak vefatı üzerine oğlu Nasıreddin Muhammed tarafından tamamlandığı, ardından aynı dönemde Sultan Eşref Şaban (1363-1376) şafiler için bir medrese, Sultan Zahir Berkuk (1382-89 / 1390-99) ise ulaşımı kolaylaştırmak için Nil Nehri üzerine bir rıhtım yaptırmış ve günümüze ulaşan yapının içerisindeki sütunlardan Memlûk devrine ait olanları Sultan Ferec b. Berkuk (1399-1405) ile Sultan Gûri'nin (1504) ilavesi oldukları anlaşılmaktadır (Abdülfettah, 2014: 83-91). Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden sonra, kitabesine göre Sultan IV. Mehmet zamanında Mısır Valisi İbrahim Paşa tarafından esaslı bir biçimde tamir edilerek günümüzdeki şekline kavuşmuştur ve 12 Şevval 1073 / 20 Mayıs 1663 tarihinde cami olarak ibadete açılmıştır (Bayhan, 1997: 66-68; Evliya Çelebi, 2007: 132-133).

Kuzeybatı güneydoğu istikametinde uzanan dikdörtgen planlı bir mekândan

ibaret yapının cepheleri, ziyaretgâhın bulunduğu kısım hariç, alttakiler düz lentolu ve demir parmaklıklı, üsttekiler ise sivri kemerli dörder pencere ile hareketlendirilmiştir. Ziyaretgâh cephesinde ise güney tarafta üç pencere açıldığı ve bunlardan ziyaretgâha yakın olanın da küçük tutulduğu görülür. Oldukça yalın bir kapıdan giriş sağlanan harim, mihraba paralel üç sahnalı bir düzenleme sergilemektedir. İkişer sekizgen sütunun desteklediği üçer kemerli iki dizi ile meydana getirilmiş sahnaların üzeri ahşap kirişlerin taşıdığı bir ahşap tavanla örtülmüştür. Kible duvarındaki mihrap, dışarıdan yarım daire bir payandayla desteklenmiştir. Mihrabın hemen sol tarafındaki minber ise ahşaptan imal edilmiştir. Yapının batı duvarından açılan bir kapıyla ulaşılan ziyaretgâh, aynı zamanda bir hacet penceresi ile harime açılmakta olup, kare planlı ve mukarnas dolgulu pandantiflere oturan tek kubbeye örtülü bir mekândan ibarettir. Kible duvarındaki mihrap nişinin sağ tarafında yer alan dikdörtgen şekilli niş, ‘Kadem-i Resm-i Nebî’yi ihtiva etmektedir. Girişin olduğu kenar hariç, ziyaretgâhın duvarları içeriden tamamen beyaz zemin üzerine mavi rengin hâkim olduğu ve muhtemelen İstanbul’dan getirilmiş Osmanlı çinileriyle kaplanmıştır. Dıştan da sivri kemerli bir tambur üzerindeki kubbe zikzak motifli taş tezyinatı ile dikkat çeker (Tüfekçioğlu, 2019: 34-43). Ziyaretgâhın girişinin üzerinde yükselen minare, çokgen gövdesi, mukarnaslı tek şerefesi ve silindirik petek ve piramidal külâhıyla Anadolu’daki Osmanlı minareleriyle çok yakın benzer bir uygulama olarak değerlendirilmektedir (Fotoğraf 17, Çizim 9).

2.12. Kahire (Mısır) Mevlevihanesi

Şimdiye kadar ‘Kahire Mevlevihanesi’, ‘Mısır Mevlevihanesi’, ‘Mevleviyye Tekkesi=Tekyetü’l-Mevleviyyetü’, ‘Şeyh Hasan Sadaka Tekkesi’, ‘Sa’diyye Medresesi’ ya da ‘Sungur el-Sa’di Medresesi ve Türbesi’ veya ‘Şeyh Sadaka Türbesi’ gibi çeşitli isimlerle anıla gelen, günümüzde *Centro Italo-Egiziano per il Restauro e l’Archeologia* (İtalya-Mısır Restorasyon ve Arkeoloji Merkezi) adıyla bir arkeoloji ve restorasyon merkezi olarak kullanılan ve aynı zamanda da ‘Mevlevihane Müzesi’ haline dönüştürülmüş olan yapı, Osmanlı valilerinin yönetim merkezi durumundaki Kahire Kalesi’nin hemen yakınında, Hilmiyye Senti’nde, Suyüfiye Caddesi’nin başlangıcında yer almaktadır.

Kompleksin çekirdeğini oluşturan Emir Sungur el-Sa’di Medresesi ve Türbesi 1315–1321 yılları arasında yaptırılmıştır. Kare planlı türbenin üzeri altta sekizgen, üstte silindir biçiminde iki kasnakla yükseltilmiş sivri bir kubbe ile örtülüdür. Türbenin kubbesi özellikle geçiş bölgesindeki alçı süslemeleri ile eşsizdir. Kasnakta ünlü Orta Çağ eseri *Makamatu’l-Hariri*’den edebi alıntılar formunda ve ölüm konulu yazıtlar oyulmuştur. Türbenin içerisinde duvarları dört yönden kuşatan ve Kur’an-ı Kerim’den ayetler ihtiva eden alçı yazı frizi, 1321’e tekabül eden 721 tarihini rakamlarla ifade etmesi yönüyle Osmanlı öncesi Kahire yapıları arasında alışılmadık bir uygulamadır. Türbede Seyyid Ahmed el-Bedevisi’nin kardeşi Şeyh Hasan Sadaka yatmakta olup, bitiştikteki eyvanla bunun yanında meşayihe ait sikkeli sandukalar bulunmaktadır. Kare kaide üzerinde yükselen minarede kare gövdenin cephelerinde

altta ikişer, üstte birer pencere görünömlü niş vardır. Üstteki nişlerin içine birer mazgal pencere açılmıştır. Şerefeden itibaren sekizgen gövdeli olan minarenin şerefesi sekizgene uygun biçimdedir. Petek kısmında her cephe altta dilimli kemerlerle, üstte mukarnaslarla süslenmiştir. En üstte dilimli bir külahla tamamlanan minarenin alemi Mevlevi sikkesi şeklindedir.

Emir Sungur el-Sa'di Külliyesi ile Yaşbak Min Mehdi ve Akberdi Saraylarının kalıntıları üzerine inşa edilen Mevlevihane'nin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mevlevi kaynaklarına göre, Mevleviliğin yayılmasında ve yeni tekkelerin açılmasında birinci derecede etkili olan Çelebilerin temsil ettikleri ilk devirden sonra, Divane Mehmed Çelebi dervişleriyle birlikte dolaşarak Lazkiye (Suriye), Cezayir, Sakız, Eğridir, Sandıklı, Midilli, Muğla, Burdur, Galata (Kule Kapısı), Fars ve Halep Mevlevihanelerinin yanı sıra Kahire Mevlevihanesi'ni de kurmuş, dönerken Safi Ahmed Dede'yi buraya halife tayin etmiştir. Hemedanlı Abdulvahhab Dede'nin 1540 tarihinde Kahire Mevlevihanesi'nde ikamet ettiğini ve *Menâkıbu'l-Ârifîn*'nin muhtasarı olan *Savâkıbu'l-Menâkıb* adlı Farsça eseri burada yazdığını belirtmesi, dergâhın bu tarihten önce açılmış olduğuna işaret etmektedir. Daha sonraki yıllarda Hafız Ahmed Paşa, 1595'te Mevlevihane'ye vakıflar sağlamış, 1607'de de Yemen Valisi Yusuf Sinan Paşa dergâha ek gelirler vakfetmiştir. Ayrıca yapının yakınında bir sarayı olan Defterdar Emir Hasan, 1627'de on beş derviş hafız tarafından Kur'an okunmak üzere bir vakıf kurmuştur. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılın sonlarına doğru ziyaret ettiği Mevlevihane'yle ilgili "Büyük bir âsitânedir. Kat kat hücreleri, semahanesi vardır. Mesnevihan fukarası vardır [...]" demesi, dergâhın ilk zamanlardan itibaren önemli Mevlevi merkezlerden (âsitâne) biri olduğunu gösterir. Ancak XIX. yüzyıla kadar Mevlevihane'nin mimari durumunun nasıl olduğu ve ne şekilde kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Son kazılardan elde edilen verilere göre medreseyi türbeye bağlayan ana eyvan ile onun önünde bulunan ve bugünkü semahanenin altında kalan orta avlunun ibadet ve sema, avlu etrafında dizilmiş hücrelerin ise dervişlerin ikametgâhi olarak kullanıldığı sanılmaktadır.

Safi Ahmed Dede'den sonra belirlenebildiği kadarıyla, Karamanlı Hamza Dede, Kıbrıslı Siyahî Mustafa Dede, Konyalı Nesib Yusuf Dede, Nazmi Hasan Dede, Arif Dede, Fikri Dede, Nakşî Dede, Hüseyin Azmi Dede ve Muhammed Bahaddin Dede'nin postnişinlik yaptığı Mevlevihane'de XIX. yüzyılda da birtakım inşa faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Mevcut semahanenin yapımı, dervişlerin ribat ve Akberdi Sarayı kısmını ikamet için kullandıkları esnada, 1810'da gerçekleşmiştir. Ancak tezyinatından ve bazı kitabelerinden anlaşıldığına göre, buranın XIX. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği ve Said Paşa'nın ilave ve tamirleriyle bugünkü şeklini aldığı söylenebilir. Semahanenin kubbe göbeğinin kitabesi 1857-58, sütunların üzerindeki kitabe de 1865 tarihini taşır.

1903'te şeyhin tayini ve tekkenin vakıflarının yönetimi Divanü'l-Evkaf'a devredilmiştir. 1916'da hükümet Mevlevilerin faaliyetlerine engellemek istediğinden

hayli sıkıntılı bir dönem yaşandı. 1925'ten sonra Türkiye'de tekkelerin kapatılması üzerine bu Mevlevihane, Halep Mevlevihanesi'nde yeni oluşturulan çelevi makamından yönetilmeye başlanmıştır. 1946'ya kadar faaliyetlerini kesintisiz sürdüren Mevlevihane, bu tarihte Cem'iyetü'l-Kahiriyeye tahsis edilince huzurevi ve fakirler için dispanser haline dönüştürülmüştür. 1954'te Evkaf Bakanlığı Mısır'daki diğer tekkeler gibi Mevlevihane'ye de el koyunca gelirleri kesilen ve bakımsız duruma düşen yapıda İtalya Dışişleri Bakanlığı, Roma Üniversitesi ve Mısır Eski Eserler Kurumu'nun iş birliğiyle Kahire İtalyan Kültür Enstitüsü adına Guiseppe Fanfoni'nin nezaretinde 1975'ten itibaren başlayarak büyük çaplı kazı ve restorasyonlar gerçekleştirilmiştir.

Suyufiye Caddesi'nden bakıldığında göz alıcı bir Memlük ön cephesinin ardına gizlenmiş durumda, 3850 metrekarelik bir alanı kaplayan Mevlevihane müstakil iki katlı semahane-türbe, minare, şeyh/harem dairesiyle iki ayrı bahçeli avlu etrafında düzenlenmiş dede hücreleri, mescit meydan-ı şerif, sımâthane, matbah-ı şerif, çilekeş odası, helâlar, selamlık ve büyük bir mihman evinden meydana gelen ve aynı zamanda menzil vazifesi ifa eden tam teşekküllü bir âsîtanedir.

Mevlevihane iki avlu etrafında düzenlenmiştir. Türbe, semahane ve şeyh dairesine geçişi sağlayan kapı yapının kuzeybatı köşesinde. Kapının solunda minare, sağında ise türbe yer almaktadır. İçeride doğuya doğru uzanan koridorun güneyinde semahane bulunmaktadır. Semahanenin doğusunda kareye yakın küçük bir avlu vardır. Bu avlunun doğu ve kuzey yönünde, önünde ahşap revakların yer aldığı iki katlı on sekiz derviş hücreleri sıralanmıştır. Revaklar altta taç sütunlu, üstte ahşap direklidir. Avlunun güneyinde fevkani olarak düzenlenmiş büyük bir toplantı odası mevcuttur. Bu mekânın altına abdest muslukları yerleştirilmiş olup, batı yönünde iki kemer açıklığı ile dışarıya açılmaktadır. Ortasında daire şekilli büyük bir havuzun yer aldığı avlunun iki yanında üst katlarla bağlantıyı sağlayan merdivenler vardır. Güneydeki büyük avlunun kuzey kanadında idari odalar, mutfak, kiler, yemekhane, mescit, temizlik bölümleri ile toplantı odaları bulunmaktadır. Doğuda dergâhın müştemilatı, batıda sokağa cephe veren misafirhane yer almaktadır. Güneyde ise Yaşbak Min Mehdi'nin sarayının kalıntıları hala görülebilmektedir.

15 x 15 m ebatlarında kare planlı semahanenin duvarları kesme taştan olup, kısmen tuğla örgülüdür. Duvarlardaki oval pencereler devrin karakterini yansıtır tarzdadır. Semahanenin ortasında sema ayininin icra edildiği 'sema meydanı' bulunmaktadır. Burası 13 m yüksekliğinde ve 10.65 m çapında geniş ve kasnaksız, ince bir bağdadi kubbe ile örtülü olup, dairevi planlı ve ahşap döşemelidir. Sema meydanının çevresinde tornadan çıkmış ahşap parmaklıklı, iki katlı ve ahşap döşemeli bir seyirci mahfili dolanmaktadır. Mahfilin alt katının halka tahsis edildiği sanılmaktadır. Bunun doğu tarafında, duvarda yuvarlak kemerli bir mihrap nişinin önüne asılmış vaziyette, Hattat Aziz Efendi'nin yazdığı "Yâ Hazreti Mevlânâ" levhası ilgi uyandırmaktadır. Asma kat mahfilin mihrap üstüne denk gelen kısmı özel misafirlere ayrılmıştır.

Buranın tam karşısında da mutribin kullandığı bir çıkma balkon bulunmaktadır. Asma katın kafesli güney bölümü kadınlar mahfili olarak kullanılmıştır. Sema meydanını sınırlayan on iki ahşap direk, üstte birbirlerine C ve S kıvrımlarıyla bağlanan zarif Bursa kemerleriyle balkonu ve kubbeyi taşımaktadır. Kemer aralarında çiçeklerden oluşan ve uçlarından asılı durduğu, başları ok biçiminde sivriltilmiş yatay kornişe bağlanan gırlantlar vardır. Bu gırlantların ortasında madalyonlar içerisine sırasıyla on iki imamın isimleri (Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammedü'l-Bâkır, Caferü's-Sadık, Musa el-Kazım, Aliyyü'r-Rıza, Muhammedü't-Takıyy, Aliyyü'n-Nakıyy, Hasanü'l-Askeri, Muhammedü'l-Mehdi) yazılmıştır. İmam Muhammed el-Bâkır'ın adının yanında 1282 (1865) tarihi ve Ressam Muhammed Kasım Tebrizi'nin imzası okunabilmektedir. Kubbe eteğinin alt kuşağında mısra araları, içinde çiçek demetleri bulunan dikdörtgen kartuşlarla ayrılan manzum bir yazı kuşağı mevcuttur. On sekiz kartuş içerisindeki Ta'lik hatlı yazılarda 'Bismillah', 'Yâ Hazreti Mevlânâ' ve 'Semâ-ı Mevlevî' redifli dokuz Türkçe beyitten oluşan bir methiye vardır. Bu kuşağın üzerinde birbirine çiçeklerle bağlanan ve S formundaki dallardan meydana gelen bitkisel bezemelerden müteşekkil bir kuşaktan sonra tempera tekniğinde boyanmış, dönüşümlü olarak yerleştirilmiş çeşitli manzaralarla bitkisel süslemeler ile onların üzerinde gökyüzünde uçan kuşlar görülmektedir. Barok tarzdaki bu süslemelerde açık yeşil, mavi ve kızıl kahverenginin pastel tonları kullanılmıştır. Manzara bir boğaz ya da nehrin ikiye ayırdığı uzun kara parçalarından meydana gelmektedir. Ressamın durduğu kara parçası üzerinde, aynı düzlemde yer alan büyüklü küçüklü ağaçların kıyısında, burun halinde suya çıkıntı yapan noktalarda, burcuna Osmanlı sancağı çekili kaleler yer almaktadır. Karşı kıyıda bazen denize dik bir şekilde inen yüksek bir tepenin üzerinde, bazen de doğrudan suyun kıyısında yer alan genellikle basık bir zemin üstünde yüksek tavanlı yan yana geniş salonlar halinde sıralanmış dar fakat oldukça uzun pencere, üst yapısı konik külah ya da kubbe görünümüne yalıtı veya sahil sarayı olabilecek konutlar ve bunların hemen arkasında ağaçlar bulunmaktadır. Suda yelkenli ve yelkensiz içleri boş tekneler yüzmektedir. Kompozisyonun arka planı belirgin bir ufuk çizgisinin önüne yerleştirilmiş üzeri ikili ya da üçlü ağaç gruplarıyla doldurulmuş bir kara parçası şeklinde düzenlenmiştir. Ağaçların rüzgârdan iki yana meyilli olarak işlendikleri görülmektedir. Manzara kuşağının üzerinde, onun bir devamı olarak yapılmış geniş bir gökyüzü kuşağı kubbenin ortasına kadar uzanmaktadır. Burada açık bej ve açık mavi renklerin karışımıyla oluşturulan bir gökyüzü alanı kahverengi tonda boyanmış bir bulut kuşağıyla kesilir, daha üstte açık mavi renkte boyanmış gökyüzü, tasviri kubbenin ortasındaki güneş ışınlarını sembolize eden bir çeşit şemse motifini içeren bezemeye kadar devam etmektedir. Gökyüzünde koyu kahverengi renkte değişik yönlerde uçar vaziyette kuşlar tasvir edilmiştir. Kubbenin merkezinde ise iç içe iki dairesel şerit içerisinde, altın yaldız ve süslüs hattı ile yazılmış Kur'an-ı Kerim'den iki ayet bulunmaktadır. Bunlardan dış daire içindeki Al-i İmran Suresi'nin 191. ayeti, iç dairedeki ise İsrâ Suresi'nin 17. ayetidir. Yazılar el-Seyyid İbrahim el-Suddi (?) el-Mevlevî imzasını ve 1274/1857-58 tarihini taşımaktadır. Manzara teknik ve üslup açısından incelendiğinde, kompozisyonun kimliği bilinmeyen bir usta/ustalar tarafından yapılmış İstanbul/Boğaziçi'ni yansıtan bir tasvir olduğu ve XIX.

yüzyılın ilk yarısına tarihlenebileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan plan ve tezyinat açısından Anadolu'daki Bursa ve Kütahya Mevlevihanelerinin semahanelerine benzeyen Kahire Mevlevihanesi'nin semahanesi, olgun yuvarlak plan düzeni, mimari unsurlarının nispet ve zarafet bakımından bir ahenk sunması ve Osmanlı batılılaşma devrinin karakterini sergileyen süslemeleriyle Mevlevi ayininin icrası için inşa edilmiş en güzel ve en uygun örneklerden birisi olarak kabul edilmektedir. Sonuç olarak Osmanlı coğrafyasının farklı bir rengini oluşturan Mevlevihanelerin Mısır'a, dolayısıyla da Kuzey Afrika'ya yansıyan bir örneği olan Kahire Mevlevihanesi, bugün burada Türk kültürü ve medeniyetini temsil eden en önemli anıtlardan birisi durumundadır (Bayhan, 2007: 52-55; Behrens-Abouseif, 1996: 107-108; Caroline, 1993: 103-104; Creswell, 1959: 267-269; Fanfoni, 1988: Muhtelif Yerler; Fanfoni, 1988: 207-232; Özönder, 1991: 175-194; Tanrıkorur, 2004: 586-588) (Fotoğraf 18-23, Çizim 10-12).

2.13. Demirtaş Zaviyesi

Kahire'nin Abbasiye semtinde, XV. yüzyılın sonlarında, Sultan Eşref Kayıtbay zamanında (1468-96) Halvetîyye'nin Demirtâşîyye kolunun piri Şeyh Muhammed Demirtâşî tarafından tesis edilen ve Halvetîyye-Demirtâşîyye'nin Âsitânesi ve pir makamı olduğu için Zaviyetü'd-Demirtâşîyye (Câmi'ü'l-Muhammedî) adıyla anılan zaviye, Mısır'da Memlûk döneminde 'kubbe' olarak isimlendirilen kare planlı (9,50 x 9,50 m) ve kubbeli tevhidhânesi yaklaşık 2 m kalınlığında duvarlarla kuşatılmıştır. Tevhidhâneyi kuşatan fevkani halvethaneler tarikat mimarisi açısından oldukça ilgi çekicidir. Şeyh Demirtâşî'nin mezarı tevhidhânenin güneydoğu tarafına yerleştirilmiştir. Kible duvarı dışında, diğer duvarların alt kesimlerinde 2 m. açıklığında üçer tane yuvarlak kemerli geçiş, tevhidhâne ile onun çevresini kuşatan XX. yüzyıl başlarına ait caminin harimi arasındaki bağlantıyı sağlamakta, mihrabın iki yanında ise aynı genişlikte iki niş yer almaktadır. Duvarların kalınlığından istifade ile kemerli açıklıklar ve nişlerin üst kısımlarına 2 x 1 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu sekiz tane halvethane yerleştirilmiştir. Bunlardan başka kuzeydoğu köşede 1 x 1 m ebatlarında kare planlı bir halvethane daha mevcuttur. Bunun dışındaki halvethanelerde tarikat şeyhinin gömülü olduğu tevhithaneye açılan yaklaşık 0,50 m genişliğinde birer küçük pencere açıklığı dikkat çekmektedir (Bayhan, 1997: 149; Behrens-Abouseif-Fernandes, 1984:107-108; Tanman, 1997: 390-391; Tanman, 2011: 372) (Çizim 13).

2.14. Şeyh Şahin Halvetî Zaviyesi

Kahire'de Mukattam Dağı'nın eteğinde, kitabesine göre Şeyh Şahin Halvetî adına oğlu Cemaleddin Abdullah tarafından 945/1538 yılında yaptırılmış olan zaviyeden günümüze ancak bazı duvarlar ile minaresi ulaşabilmiştir. Moloz taş dolgulu ve düzgün kesme taş kaplamalı duvarlara sahip, mihrabı, minberi ve müezzin mahfili ile sütunların desteklediği ahşap tavanlı bir harim / tevhithaneden ibaret bir yapı sergileyen zaviyenin alt katında sufi hücreleri, kuzey köşesinde içerisinde

Şeyh Şahin Halvetî, oğlu Cemaleddin Abdullah ve torunu Muhammed Şahin'e ait üç mezarın yer aldığı soğan kubbeli, kare planlı türbe ve batı köşesinde ise kare kaide üzerinde yükselen çokgen ve silindirik gövdeli bir minare yer almaktadır (Bayhan, 1997: 29-30; Behrens-Abouseif-Fernandes, 1984: 108; Muhammed, V, 1983: 93). Evliya Çelebi her cuma namazından sonra tevhit ve tezkir törenlerinin gerçekleştiğini ve 200 kadar fukaraya hizmet ettiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1993: 314) (Fotoğraf 24).

2.15. Gülşeniye Tekkesi

Mısır'a hicret ederek yerleşmiş Türk asıllı velilerden Şeyh İbrahim Gülşenî tarafından Kahire'de Bâbü'z-Züveyle yakınlarında Ahmed Mahir Caddesi'nin kenarında kurulmuş olan ve Gülşeniye Tarikatı'nın merkezi durumundaki tekke ve müstemilatından müteşekkil külliyesi, 926-931 (1520-1525) tarihleri arasında yaptırılmıştır. Mısır'daki erken tarihli Osmanlı eserlerinden birisi olarak değerlendirilen ve mimari bakımdan da Memlük üslubuna bağlanan yapı, Kahire mimarisi için ünük bir tip ortaya koymaktadır. Yükseltilmiş bir platformun ortasında büyük bir türbe, onun üç tarafını kuşatan sufi hücreleri ile tekkeye bağlı diğer muhtelif bölümler ile dördüncü kenarın arkasına yerleştirilmiş bir bahçe söz konusudur. Evliya Çelebi 300'den fazla Gülşenî fukarasının burada ibadetle meşgul olduğunu ve her cuma akşamı avlusunda zikir icra edildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1993: 316). Platformun kible tarafında eskiden mevcut olan mihrap nişi sebebiyle burasının toplu ibadet amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kompleksin içerisinde kuzeydoğu kenardaki caddeye nazır dikdörtgen bir büyük salon ve bir mescide ilave olarak 24 sufi hücre vardır. Mescidin üzerinde iki daire bulunmaktadır ki, bunlardan biri İbrahim Gülşenî'nin tarikattaki varisi olan oğluna, diğeri ise kızının büyük oğluna tahsis edilmiştir. Kare planlı ve yüksek kasnaklı sivri kubbeye örtülü türbe, Memlük mezar yapılarının geleneğine uygun ve İbrahim Gülşenî ve ailesinin gömülü olduğu bir anıt mezardır. Türbenin platforma bakan cephesi, birkaç istisna dışında genellikle XVIII. yüzyıl İznik çinileriyle kaplıdır. Tekkenin zemin katında halvethane oldukları tahmin edilen ve Demirtaş Zaviyesi'ndekilerle hemen hemen aynı boyutlarda olan beş adet hücre tespit edilmiştir (Bayhan, 1997: 142-146; Behrens-Abouseif-Fernandes, 1984: 109-110; Behrens-Abouseif, 1988: 43-60; Tanman, 1997: 391) (Fotoğraf 25-29, Çizim 14-15).

2.16. Şeyh Hasan Rumi Zaviyesi

Kahire'de Babu'l-Azb yakınında, el-Mahcar Caddesi'nde bulunan ve kitabesine göre 929 (1522) senesinde Hasan Rumî'nin emriyle inşa edilmiş olan zaviye, düzgün kesme taş malzemenle yapılmış duvarlara sahiptir. Bir köşesi pahlanarak diğer köşesi ise bir sütünce ile yumuşatılmış olan ve cadde kotundan aşağıda kalmış durumdaki kuzeybatı cephenin ortasında üst üste bindirilmiş yastık biçiminde taşlardan örülmüş sivri kemerli bir niş içerisinde düz lentolu bir kapı ile onun üzerinde sivri kemerli bir pencereden ibaret portal yer almaktadır. Portalin solunda Şeyh Hasan Rumî'nin

mezarının demir parmaklıklı ve dikdörtgen şekilli penceresi mevcuttur. Kuzeydoğu ve güneybatı cepheler birbirine benzer düzenleme sergilerler; ana cepheye yakın olan köşelerde üç dilimli kemerli bir kemer içerisinde demir parmaklıklı birer açıklık ile onların üzerine yerleştirilmiş birer sivri kemerli pencere, diğer kısımlarında ise birer tali kapı ile onların üzerinde üçer sivri kemerli pencere açılmıştır. 9,70 x 9,22 m ölçülerinde yaklaşık kare planlı bir mekândan ibaret harim, ortada serbest duran iki serbest granit sütuna oturan üç yuvarlak kemerle kible duvarına paralel iki bölüme ayrılmıştır. Orta kısım 4.50 m genişliğinde olup peş peşe iki kubbe ile örtülmüştür. Yan bölümler ise 2,25 m genişliğe sahiptir, beşik tonozla örtülmüştür. İçeride Şeyh Hasan Rumi'nin mezarına yer verilmiştir (Bayhan, 1997: 147-148; Caroline, 1993: 78; Muhammed, V, 1983: 73; İsmail, 1990: 147; Yetkin, 1954: 283) (Fotoğraf 30-31, Çizim 16).

2.17. Abdurrahman Kethüda Zaviyesi

Kahire'de Muğarbilin Caddesi'nde yer alan ve eski bir tarikat yapısını yerine Abdurrahman Kethüda tarafından 1142 (1729) senesinde yaptırılmış olan zaviye, düzgün kesme taştan iki katlı bir yapı olup metruk vaziyettedir. İçerisi palmet, rumi ve bitkisel bir dekorla dolgulu geçmeli bir çerçeve ile kuşatılmış, iki mermer sütuncenin desteklediği çok dilimli kemerli portal nişinin içerisinde düz lentolu bir kapı açıklığından ibaret taç kapı, kuzeybatı cephede en dikkat çekici kısımdır. Alınlığında beyaz zemin üzerine mavi renkli nar çiçeği ile onu dört taraftan saran zambak çiçekleri, kıvrık dal ve yaprak desenli çini levhalar mevcuttur. Hemen üzerinde zencerek motifli kemer formunun iki tarafında selvi ağacı motifine yer verilmiştir. Ayrıca aralarda yıldız süslemeleri bulunmaktadır. Daha da üstte mukarnaslar üzerine bir taş şerefe (balkon) yer almaktadır. Cephenin diğer bölümüne, altta üç tane dükkân, üstte dilimli ve burmalı gömme sütuncelere dayanan çok dilimli kemerli üç niş içinde demir parmaklıklı birer dikdörtgen pencere açılmıştır. Bunların da üzerinde üç tane yuvarlak pencere mevcuttur. Kemerlerin çevresi ile yuvarlak pencerelerin etrafı geometrik geçmeli süslemelerle kuşatılmıştır. En üstte de cephe, dendanlarla hareketlendirilmiştir. Portalden bir merdiven vasıtasıyla inilerek ulaşılan dehlizin sağ tarafına, dükkânların arkasına denk gelecek biçimde bir kuyu ile abdest alma mekânı, sol tarafına ise tuvaletler yerleştirilmiştir. Karşıdaki merdivenle ulaşılan üst katta en başta şerefe (balkon) kısmına açılan bir kapı ile kuzeybatı kenarında altta dikdörtgen şekilli, üstte ise kemerli üçer pencereye sahip 5,65 x 6,32 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı mekân dikkat çekmektedir. Kible duvarının ortasında sivri kemerli oldukça yalın bir mihrap nişine sahip olan mekânın üzeri renkli bitkisel dekorlu ahşap tavanlı bir örtü ile kapatılmıştır (Bayhan, 1997: 150-151; Caroline, 1993: 110; İsmail, 1990: 657-677; Muhammed, V, 1983: 237-241) (Fotoğraf 32, Çizim 17-19).

2.18. Rufaiye Tekkesi

Kahire'nin Bulak Sempti'nde yer alan ve kitabesine göre 1188/1774 senesinde inşa edilmiş, geçmişte zaman zaman ilkokul veya dikiş merkezi olarak hizmet

vermiş, ancak günümüzde Eski Eserler Yüksek Meclisi'nin Batı Teftiş İdaresi binası olarak faaliyet gösteren düzgün kesme taş işçilikli yapı, içerisinde Muhammed Ali Mağribî'nin mezarını da ihtiva eden Rufaî tarikatının bir tekkesi olarak tanımlanmaktadır. Cepheleri mukarnas tepelikli yüzeysel nişler içerisinde iki kat halinde yerleştirilmiş pencerelerle hareketlendirilmiş tekkeye, kuzeydoğu cephenin doğu ucundaki portalden giriş sağlanmaktadır. Birinci bölüm kare planlı bir avlu ile onun üç tarafına yerleştirilmiş ve birer sütun ile duvarların desteklediği ikişer kemerle avluya açılan üç mekân içermektedir ki bunlardan güneydoğu istikametindeki kible duvarında yer alan mihrabıyla aynı zamanda mescit olarak faaliyet gösteren bir yerdir. Kuzeybatıdaki mekânın içerisinde de Muhammed Ali Mağribî'nin mezarına yer verilmiştir. Avlunun güneybatı yönündeki bir dehliz vasıtasıyla ulaşılan ikinci kısım ise kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yerleştirilmiş dikdörtgen planlı, ortadaki daha kalın, yandakiler daha ince üç mermer sütunun taşıdığı düz tavanla örtülü bir avlu ile onun etrafına dizilmiş basık kemerli kuzeybatıda iki, güneybatıda altı, güneydoğuda dört olmak üzere toplam on iki hücre ile giriş dehlizinin solunda üst kata çıkışı sağlayan bir merdiven ile sağ tarafında da büyük bir dikdörtgen mekândan oluşan tekke olmalıdır (Bayhan, 1997: 152-153; Caroline, 1993: 260-261) (Fotoğraf 33-37, Çizim 20).

2.19. Arif Paşa Zaviyesi

Kahire'nin Tebbânâ Caddesi'nde bulunan ve kitabesine göre 1282/1885-86 senesinde Arif Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiş fevkani tarzdaki zaviye, metruk vaziyette olup, güneydoğu cephesindeki üç dilimli kemerli portalı ve ona bitişik iki dükkânı ve üçgen pahlarla geçilen sekizgen gövdeli, ahşap korkuluklu şerefeli ve silindirik petekli bodur minaresi ve düzgün kesme taş işçiliğiyle Osmanlı devrinin karakterini yansıtan örneklerden birisi olmalıdır (Bayhan, 1997: 154; Caroline, 1993: 97) (Fotoğraf 38-39).

2.20. Bektaşî Tekkeleri

Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Mısır'ı ziyaret ettiğinde 1060 kadar tekke olduğunu ve bunların mamur olanlarını zikrederken Bektaşî tekkelerini de anlatmaktadır. Bunlar;

2.20.1. Âsitâne-i Hacı Bektâş-ı Velî yani Tekye-i Kasr-ı Ayn

Şehrin batı tarafında, Nil'in sahilinde, 'Kasr-ı Bü'l-Ayn' olarak bilinen bir mesire alanının ortasında kubbeli bir binadır. Kubbeli mekânın içerisi bin kişinin sığabileceği bir büyük meydandır ve tamamen göz alıcı beyaz mermerle kaplanmıştır. Dergâhın dört yanında postlar serilmiş, mihrabın önünde Şeyh Mehmed Dede, etrafında ise baş halife, imam, müezzin, duacı, şeriatçı, tarikatçı, asâdâr, alemdâr, meydancı, mihmândâr, açşibaşı, ekmekçibaşı, hâsıl-ı kelim hepsi fukara postları üzerine oturup kimi dersiyle iştigal ediyor, kimi ise Kur'an okuyor, kimi de kesb-i irfan edip, kendi işleriyle meşguldürler. Yüksek kubbeli yapının etrafında bazı Meşayih-i Bektâşiyân'ın mezarları mevcuttur. Kubbenin içinde, çepeçevre,

kurban edilen koyunların aşık kemikleri tespih gibi bir İpe dizilip asılmıştır. Dervişler «Âşık, senin de bu dergâhta bir kurban aşığın olsun» diye bazı gelenlerden kurban niyaz ederler. Duvarlarda tarikata ait birçok eşya, palhengler, keşküller, sapanlar, teberler, bayraklar, kudümler, nefirler, ziller asılıdır. Mihrabın iki tarafında bayraklar, yıldızlı şamdanlar, kıymetli çerağdanlar, kandiller mevcuttur. Tekkenin mutfağında ve fırınında, yalın ayak başları açık, çâr-darp dervişler hizmet eder. Sofra, sabah ve akşam, gelen gidene açıktır. Bâzı vakit memleketin ileri gelenleri tekkeyi ziyarete gelirler ve Dede Efendi'ye rica ederek dervişlerin şiirlerini dinlemek isterler. Dede Efendi de şiir ve musikiye aşına olan Şeydâ Dede, Zâhir Dede, Âşıkân Dede, Kurban Dede, Talebkâr Dede, Ric' i Dede, Gavvas Dede, Civan-Mest Dede, Medhû Dede gibi dervişleri çağırır. Bellerinde zerdesteleri, ellerinde mecmuaları, bunlar ikişer ikişer meydana çıkarlar. Birbirlerine karşı şiirler okurlar. Sonra, dergâhın köçeklerinden Can Güllü, Ten Balı, Şîr Ali, Can Veli, Şah Memi, başları ve ayakları çıplak, sırtlarında tennureleri, ellerinde nefir, teber ve zerdesteleri olduğu halde meydana çıkarlar; birbirleriyle latifeler yaparlar, nükteler söylerler; Kaygusuz Abdal ve Murad Abdal şiirlerinden yemeğe içmeğe müteallik tekerlemeler okurlar.

2.20.2. Tekye-i Bektâşiyân-ı Hasan Baba

Alemdâr-ı Resulullah'dır, amma bir küçük kubbeli bina yaptırıp, Tekye-i Bektâşiyân vasfı kazanmıştır. Yirmi kadar erbab-ı marifet hal sahibi fukaraları vardır. Nimetleri Azepler Âsitânesi mutfağından karşılanan tayından ibarettir.

2.20.3. Tekye-i Bektâşiyân-ı Kaygısız Baba

Kadıasker Kapısı³ yakınında Beyne'l-Kasreyn'e yakın, karanlık, kapısı açık bir dergâh imiş. O kadar geni değilmiş. Evkafı da yokmuş. Yirmi kadar ihtiyar derviş oturmuş. Sadaka ile geçinirlermiş. Bir küçük meydan (yâni ayin mahalli) ve bir de türbesi varmış. Her cuma namazından sonra gelip gidenlere koyun eti ve yoğurtlu pilav ikram ederlermiş, onunla şöhret bulmuşlar.

2.20.4. Tekye-i Abdullah Ensârî

İç kalede, Mukabeleci Konağı'nın içinde, sahabe-i kiramdan olup, bu tekkeye birkaç Bektaşî dervîşi tasarruf ediyorlarmış (Evlıya Çelebi, 2007: 136-137).

2.20.5. Mukattam Tekkesi

XIX. asırda Mısır Bektaşılığı, Osmanlı Devleti'nde Hicri 1241'de (1826) yeniçeriliğin kaldırılmasını müteakip Sultan Mahmut tarafından Bektaşilere karşı takip edilen şiddetli imha siyasetiyle hemahenk olarak, karanlık ve sıkıntılı bir devir geçirmiş, Hicri 1268 - 1282 (1852-1867) yılları arasında yavaş yavaş kendini tekrar göstermeye başlamış, nihayet 1282'de (1866-67) Hidiv İsmail Paşa'nın himayesiyle yeniden canlanmıştı. Mukattam'da, İç Kale'nin yukarısındaki bu tekke hakkında Avrupalı seyyahlardan Hasluck'un verdiği bilgilere göre, tekke tepe üzerindedir ve uzaktan, önündeki kesif yeşil yapraklar kütleli ile fark edilir. Uzun bir sıra basamaklardan çıkarak ufak bir bahçeden geçildikten sonra, Hidiv İsmail ve birkaç prenses tarafından yeniden inşa edilmiş olan Bektaşî Tekkesi'ne girilir. Tekke

müntesiplerinin ayinlerine mahsus meydan ile şeyhin odaları, muhteşem mutfak görülebilir. Tekkenin üstü açık küçücük avlusu, 200 adımdan daha fazla kaya içerisine giren bir taş ocağına açılır. Tahta parmaklıkla kapanmış, içi hasır döşeli bir yol, en içerlek hücreye gider ki, burada Şeyh Abdullah el-Magâravî yani Kaygusuz Sultan metfundur. Bu tekke Hicri 19 Eylül 1319'da (2 Ekim 1903) cephane patlaması sonucu harap olmuşsa da, Hicri 1321'de (1905-6) yeniden yapılmış ve ondan sonra da muhtelif ilavelerle bugünkü manzarasını almış olmalıdır (Köprülü, 1939: 29) (Fotoğraf 40).

3. Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda Mısır'da hüküm sürmüş farklı dönemlerden belli başlı örnekleri ele alınarak tanıtılan ve tasavvuf yapıları olarak tanımlanan bu eserler, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde bir arada yaşadıkları, ayrıca gelip geçenlere ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer temin eden, yerleşim merkezlerinde ya da yol güzergâhlarında inşa edilen bina ya da bina toplulukları (Arseven, 1994: 1960; Ocak-Faruki, 1993: 468) olup, bir bölgenin İslamlaşmasına doğrudan ve etkin bir katkı sağlayan en önemli dini müesseselerden sayılırlar. Mısır'da bu tür yapıların ve kurumların X. yüzyıldan başlayarak modern zamanlara kadar yayılım gösterdikleri gözlenebilir. Şöyle ki ele alınan örneklerden hareketle Abbasiler-İhşidoğulları, Fatımiler, Eyyübiler, Memlükler ve Osmanlılar döneminde inşa edilmiş tarikat yapıları, bu kısa çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Plan ve mimari karakterleri itibariyle değerlendirmek için yapıları dönemleri içerisinde kronolojik sırayla inceleyecek ve değerlendirecek olursak;

a. Abbasiler-İhşidoğulları Dönemi

Şerif Tabâtabâ Meşhedi (943), kare mekân içerisinde dört ayak tarafından desteklenen dokuz kubbe ile örtülmüş dokuz eş üniteli bir plan tipi yansıtan plan şemasıyla Ortaçağ İslam mimarisinde farklı coğrafyalarda ve farklı dönemlerde denenilen bir form olarak değerlendirilmektedir. Abbasiler dönemine ait Afganistan'ın Belh şehrindeki Mescid-i Tarih (IX. Yüzyıl) ile Tunus'un Sus kentindeki Bû Fatata Camii (838-841) bu tipin en erken örnekleri olarak zikredilebilir (Creswell-Allan, 1989: 348-353). Diğer bir örnek de Endülüs Emevileri devrinden Toledo'daki 999-1000 tarihli Bab Mardum Camii'dir (Ewert, 1977: 287-354; de Vîrgala, 2013: 15-48; Yıldız, 2016: 106). Tirmiz'deki Çar Sütun Camisi (IX-X. Yüzyıl) de Orta Asya Türk mimarisinden ilginç bir uygulama olarak dikkat çeker (Çeşmeli, 2007: 325).

b. Fatımiler Dönemi

El-Cüyüşî Meşhedi (1085), giriş bölümü üzerinde yükselen kare kesitli Kuzey Afrika tarzı minaresi ile iki yanında karşılıklı odaların bulunduğu küçük bir avludan çifte sütunlu üç gözlü kemerli bir geçit vasıtasıyla ulaşılan ve ikisi serbest, ikisi de kible duvarına bitişik dört payeye oturan tromplu bir kubbenin örttüğü bir maksure ile onu üç taraftan kuşatan çapraz tonozla örtülü beş bölümden ibaret çok üniteli bir düzenleme ortaya koyan ibadet mekanı dolayısıyla Mısır İslam mimarisinde bir

yenilik örneği olarak değerlendirilmektedir ve bu zamana kadar Mısır'da bir başka uygulaması söz konusu değildir. Anadolu'da çağdaş sayılabilecek Kars'ın Ani Ören Yerindeki Ulu Cami (1100 civarı) gibi bazı Selçuklu camilerinde karşımıza çıkan mihrap önü kubbeli ve muhtelif tonozlarla örtülü çok üniteli örneklerle bağlantılar kurmamız mümkündür (Eyice, 1993: 67-69; Kuban, 2002: 89-144).

c. Eyyübiler Dönemi

Mürit ya da sofileri belirli bir mezhepte eğitmek için tasarlanan Mısır'daki Eyyübi dönemi hankahları, geleneksel cami formundan farklı bir planda yapılmışlardır. Mutfak, hamam, tören (zikir) salonu ve ahır gibi sivil mimari elemanları olan yaşam ünitelerini içermek zorunda kaldıkları için eskiden beri konut mimarisinde karşımıza çıkan eyvan da bu tür yapıların vazgeçilmez unsurlarından biri halini almıştır. Klasik medrese formunda eyvan, bir tarafı açık, üzeri de bir tonoz ya da yayvan bir örtü ile kapatılmış bir mekândan ibarettir. Mısır'daki Eyyübi eserlerinde, eyvanlar tonozla örtülüdür. Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiye) Hankahı (569 H./1173-74 M.) ve Hunûd Zaviyesi (648 H./1250 M.)'nde de ilk yapıları dikkate alındığında, ortada bir avlu ile onun etrafında eyvan ve hücrelerden oluşan bir düzenlemeye gidildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eserlerde, şu anda yukarıda zikredilen planlamayı tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır (Bayhan, 2004: 8-9). Türk mimarisinde avlulu ve eyvanlı hankah tipinin bilinen en eski örneği olarak Kırgızistan'ın Narin Bölgesi'ndeki At-baş'da, Taş Ribat ismiyle anılan ve X.-XI. Yüzyıllardan Karahanlılar devrinden kalmış yapı, dikkat çekicidir (Çeşmeli, 2006: 68-69).

d. Memlükler Dönemi

Mısır'da Memlükler zamanında, öncesine göre sayıca daha da fazla bir miktara ulaşmış olan tarikat yapılarını, zaviyeler, hankahlar ve kubbeler olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Zaviyeler genellikle kare planlı ve kubbeli ibadet / ayin mekânı, aynı özelliklere sahip türbe, tarikat şeyhinin ailesiyle birlikte ikamet ettiği harem, derviş / sufi / mürit hücreleri, halvethaneler, hamam ve hela gibi temizlik mekânları, kuyu, çıkırık, sarnıç, sebil, çeşme, değirmen ve fırın gibi bölümlere sahiptir. Dönemin medrese olarak bilinen eğitim yapılarında da karşımıza çıkan açık avlulu ve dört eyvanlı şema bazı hankahlarda tatbik edilmiş, aynı zamanda mescit olarak düzenlenmiş kible eyvanı ayin mekânı olarak işlevlendirilmiş, eyvanlar arasında kalan bölümlere derviş / mürit / sufi hücreleri ile diğer birimler yerleştirilmiştir. Başka bir hankah tipinde ise kible tarafına çok destekli / çok kubbeli cami planına sahip ibadet / ayin kısmı, diğer yönlerden de derviş / mürit / sufi hücreleri ile diğer birimlerin kuşattığı açık avlulu şema söz konusudur. Temsil ettiği tip hangisi olursa olsun hankahların ortak özelliklerinin başında Memlük sultanları ya da emirlerinin türbelerini barındırmaları sayılabilir. Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi (1298-1325), Sultan II. Baybars Hankahı 707-9 (1307-10), Emir Şeyhu Hankahı (1355), Sultan Zâhir Berkûk Hankahı 786-788 (1384-86), medreselerle benzerlik gösteren tipin örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bunlardan Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi açık avlunun etrafına dizilmiş üç eyvanlı

düzenlemesi ile diğerlerinden farklı bir yapı sergiler. Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı (1400-11) ile Kahire'den Emir Tengizboğa Hankahı, cami / hankah tasarımı olarak değerlendirilen diğer grubun temsilcisi durumundadır. Bu tarzdaki yapılar Çerkez Memlüklerinin son zamanlarında medrese ve hankahın birlikte planlandığı karma bir karaktere bürünmüşlerdir. Sultan Şeyh Müeyyed (1416-21), Sultan Barsbay (1432) ve Sultan Gavri (1503-4) Komleksleri bu anlayışla ele alınan örneklerdir (Behrens-Abouseif, 1996: 138-142, 153-154). Kubbeler, Memlük emirleri tarafından Kahire'de çoğunlukla Nil ya da Nil'e bağlı kanalların kıyısındaki bahçelerde inşa edilmişlerdir. Merkezinde kare planlı ve kubbeli köşk tarzındaki mekânların yer aldığı, etrafında ise geniş sofalar ile muhtelif tarikat yapılarının bulunduğu müstemilattan müteşekkil bu yapılar, hem dinî / tasavvufî, hem de lâ-dinî amaçlarla kullanılan ve Kahire'nin sosyo-kültürel karakterini yansıtan yerler olarak önem taşırlar (Tanman-Parlak, 2011: 372). Bu tipin Memlük devrindeki en çarpıcı örnekleri Yaşbak b. Mehdi'nin biri Matariye'de (1477), diğeri ise Hüseyiniye'de (1479) olmak üzere inşa edilen iki kubbeli hankah sayılabilirler. Mimari açıdan bu yapılar, Sultan Barsbay'ın 1433 tarihli Ma'bad el-Rifâisi, Kasru'l-Ayni'deki Kani Bey Kubbesi (1462) ile yakın benzerlik içerisindedirler.

e. Osmanlılar Dönemi⁴

İbrahim Gülşenî (Gülşeniyye) Tekkesi, Kahire'de Osmanlı döneminde ilk yapılan eserlerdendir ve vakfiyesinde tekke olarak isimlendirilen ilk sofi binasıdır. Bir Halvetî tekkesidir. Avlunun ortasında kurucusunun türbesi bulunmaktadır. Bu bakımdan Mısır'da tek örnektir. Avlunun kuzeybatı ve güneydoğu taraflarını derviş hücreleri çevirmektedir. Güneybatı bir duvarla, kuzeydoğu ise mescit ile üst kattaki daireler ve girişten müteşekkil bir bölümle kuşatılmıştır. Plan şeması itibarıyla Sultan Ferec İbni Berkük Hankahı'na (1400-11) benzemektedir.

Şeyh Hasan Rumî Zaviyesi bize, Osmanlı mimarisi için tipik bir plan sunmaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde bir kare hacim içerisinde, ortadaki iki sütuna dayandırılan kemerlerin taşıdığı arka arkaya yerleştirilmiş iki kubbe ve yanlarda beşik tonozla örtülü bir plan şemasına sahiptir. Kuzey köşesinde türbe yer almaktadır. Bu plan şeması ile Hasan Rumî Zaviyesi erken dönem Osmanlı mimarisinde yaygın olarak inşa edilen fetih yapılarını hatırlatmaktadır. Peş peşe kubbe yerleştirilmesi dolayısıyla Bursa Şehadet Camii (1366-69) (Öney, 1990: 139-148), Bursa Yeşil (1413-20) ve Orhan (1339), İstanbul Mahmut Paşa (1474) ve Murat Paşa (1472) Camilerine (Yetkin, 1954: 283) benzemektedir. Ancak Şehadet Camii hariç hepsinde iki kubbeli orta mekân yanlara kapalıdır. Bu bakımdan farklılık göstermektedirler.

Demirtaş Zaviyesi üzeri kubbe ile örtülü bir avlu⁵ ile kible yönü hariç iki katlı derviş hücrelerinin çevirdiği bir düzenleme ihtiva etmektedir. Kible tarafı mescittir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bu yapı Halvetî tekkesidir. Ortasındaki avlu semahanedir. Her Cuma âşıklar gelip Haydarî ayini yaparlar (Evliya Çelebi, 1993: 320). Etrafını da büyük bir bahçe çevirmektedir. Şeyhin mezarı da mescidin solunda

bir ahşap maksure içindedir. Genel şema itibarıyla geleneksel zaviye yapı tipini devam ettirmektedir. Bu özellikleriyle Anadolu'nun ilk Halvetî tekkelerinden XV. Yüzyıl başlarına ait Amasya'daki Yakup Paşa Tekkesi'ni hatırlatmakta, Halvetîyye ile birlikte bu tarikatın geliştiği Türkistan-Horasan-Azerbaycan-Anadolu ekseninden Mısır'a, o zamana kadar bu yörede bilinmeyen değişik bir halvet erkânının ve halvethane tasarımının intikal ettiğini göstermektedir (Tanman, 1997: 390).

Abdurrahman Kethüda Zaviyesi iki katlıdır. Altta caddeye açılan üç dükkân ile onların arkasındaki abdest muslukları, üstte ise güneydoğu duvarının ortasında bir mihrap nişi bulunan mescit yer almaktadır. Derviş hücreleri ve semahane içermez. Cephesinde mukarnaslar üzerine oturan balkon şeklindeki şerefe ezan okuma yeridir. Bu mimarisi ile küçük bir mescittir. Alttaki caddeye bakan dükkânları, üstteki namaz mekânı ve küçük minaresi ile Arif Paşa Zaviyesi de benzer bir uygulamadır. Fonksiyon açısından Memlûklerin zaviye-hankah, medrese ve cami işlevli karma yapılarını çağrıştırmaktadır.

Rufaiye Tekkesi de bambaşka bir planlama göstermektedir. Birinci kısım bir avlu ile kible yönündeki mescit olarak kullanılan eyvana benzer üç bölümden ibarettir. Kuzey köşe oda, doğu köşe ise giriş olarak düzenlenmiştir. Mezar kuzeybatı bölümdedir. Burası aynı zamanda ayinlerin düzenlendiği bir yerdir. Bu bölüm bir tarafı geniş bir salon, diğer tarafı da üst kata götüren merdiven olarak düzenlenmiş bir dehliz vasıtasıyla ikinci kısma bağlanmıştır. Burada üzeri örtülmüş bir avlu ile onu, kuzeydoğu hariç üç yönden kuşatan hücreler bulunmaktadır. Bu yapısı ile bir cami-medrese ve tekke olarak nitelenmektedir (Williams, 1993: 261).

Bunlardan başka günümüzde cami olarak bilinen Şeyh Şahin Halvetî, Eseru'n-Nebî ve Şeyh Şarani gibi eserler Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre tekkedir (Evliya Çelebi, 1993: 314, 320-21). Bunlardan Mukattam Tepesi'ndeki, Şeyh Şahin Halvetî'nin önderliğinde 200 kadar dervişin yaşadığı büyük bir yapı topluluğudur. Anadolu tarzı minaresiyle ilgi çeken eserin büyük bir bölümü, günümüzde yıkık vaziyettedir. Ancak ibadet mekânı / tevhidhanenin altındaki halvethanesi ile Yaşbak b. Mehdi'nin Kahire'nin çeşitli yerlerinde (Matariye (1477), Hüseyniye (1479)) inşa ettirdiği yapılar ile bodrum katlarındaki karanlık mekânları içeren mimarilerini hatırlatır. Benzer bir uygulama Tunus'un Cellaz Mezarlığı'ndaki Sîdî Bekir Hasan Zaviyesi'nde de söz konusudur (Tanman, 1997: 390). Mesih Paşa Camii'nin batısındaki yapı da vakfiyesine göre bir tekkedir (Behren-Abouseif, 1996: 45). Ancak onun da orijinal durumu bozulmuştur.

II. Bayezid döneminde, Osmanlı kamu yönetiminde gerçekleştirilen hukuki ve idari düzenlemeler sırasında Mevleviliğe bir imparatorluk kurumu statüsü kazandırılmış ve sağlıklı bir maddi yapıya kavuşabilmesi için de vergi muafiyeti getirilerek vakıflar tahsis edilip düzenli nakdi yardım gibi imtiyazlar tanınmış olan Mevlevihaneler, XVI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Afyonkarahisar Mevlevihanesi Şeyhi Abâpûş-i Velî'nin oğlu Divane Mehmed Çelebi'nin çabalarıyla yayılmıştır.

Halep, Burdur, Eğirdir, Sandıklı, Kudüs, Şam, Cezayir, Sakız, Midilli, Lazkiye, Tebriz, İsfahan, Bağdat ve Fas Mevlevihaneleriyle birlikte Kahire (Mısır) Mevlevihanesi de kurulmuştur (Tanrıkorur, 2004: 469). Orijinal yapısı Memlük devrinde inşa edilen hankah-medrese işlevli bir yapı olan Mevlevihane, sonradan gerçekleştirilen eklemelerle tam bir tarikat yapısı hüviyeti kazanmıştır. Sonuç olarak Osmanlı coğrafyasının farklı bir rengini oluşturan Mevlevihanelerin Mısır'a, dolayısıyla da Kuzey Afrika'ya yansıyan bir örneği olan Kahire Mevlevihanesi, bugün burada Türk kültürü ve medeniyetini temsil eden en önemli anıtlardan birisi durumundadır.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde saydığı 'Âsitâne-i Hacı Bektâş-ı Velî yani Tekye-i Kasr-ı Ayn', 'Tekye-i Bektâşiyân-ı Hasan Baba', 'Tekye-i Bektâşiyân-ı Kaygısız Baba' ve 'Tekye-i Abdullah Ensârî' isimli dört yapıya ilave olarak batılı seyyahların anlattığı 'Mukattam Tekkesi' adlı bir tekke ile Mısır'da varlığı anlaşılan Bektaşî zaviyelerini elimizdeki bilgiler çerçevesinde mekân tasarımı bakımından kesin bir şekilde tanımlamak ve değerlendirmek mümkün olmamakla birlikte, kısır bilgi ve bulgulardan hareketle meydan denilen genellikle kare planlı ve kubbeli bir ayın / ibadet mekânına sahip olmaları hasebiyle Kahire'deki geleneksel Memlük etkili Osmanlı tarikat mimarisinin bir takipçisi olarak görülebilecekleri söylenebilir.

Bu kısa katalog ve değerlendirme çalışmasında odak noktasına Kahire'nin alınmasıyla Mısır'da tasavvufî hayatın ortaya çıkış süreci, gelişimi ve kısmen günümüzdeki durumu ile tarikat mimarisinin gelişimi üzerine gözlemler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonnotlar

¹ "Şerefli ve soylu olmak" anlamındaki "şerâfet" kökünden türetilen ve "şerefli, asil, saygın, yüce, soylu, onurlu, kutsal, mübarek" gibi sıfat ve unvanları üzerinde taşıyanlar için kullanılan bir terim olan şerîf, "nesl-i pak-ı Muhammedi"ye mensup olup yüceltilmiş anlamında Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın Hz. Ali ile evliliğinden dünyaya gelen torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile onların soyundan gelenler için kullanılan bir unvandır. Hem baba hem de anne tarafından Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ise Nabatî dilinde "seyyidü's-sadat" anlamına gelen "tabâtabâ" denilir. Bkz. Küçükaşçı, 2009: 87-88.

² Ayrıca yapının çatısı üzerinde yer alan bu köşkle ilgili olarak yukarıdaki yorumu destekleyen başka açıklamalara da rastlanmaktadır. Şöyle ki, Mısır süfleri arasında dam üzerinde ibadet etme ve tefekküre dalma geleneğinin yaygınlığı, Mısır'ın en tanınmış velîlerinden Ahmed el-Bedevi'nin on iki yıl süren riyâzet dönemi boyunca dama çıkarak hareketsiz bir şekilde güneşe bakması, hatta kurmuş olduğu Bedeviyye tarikatının bu sebeple "sütüh" (dam) kelimesinden türetilen Sütühiyye adıyla da anılması bu ihtimali güçlendirmektedir. Bkz. Tanman, 1997: 390.

³ Osmanlı arşivlerinde "Mısır-ı Kahire'de Kadiasker Kapısı yakınında Sinan Baba Bektâşî Zâviyesine zâviyedâr tayini" konulu H. 11/07/1231, M. 7 Haziran 1816 tarihli belgeden tekkenin XIX. yüzyılda faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 50412594, 11.07.1231.

⁴ Osmanlı dönemindeki tekke ve zaviye mimarisinin gelişimi için bkz. Bayhan, 1997: 424-425.

⁵ Kubbe XII. H. asırdandır. Muhammed, V, 1983: 71.

Kaynaklar

BAO, C. Ev., 50412594, 11.07.1231.

Abdülfehtah, İmam R. (2014). "Relics of the Prophet and Practices of his Veneration in Medieval Cairo" *Journal of Islamic Archeology* 1.1, 75-104.

- Ahmed Mustafa, Faruk (1980). *el-Binâü'l-İctimâ'î li't-Tarikati's-Şâzeliyye fî Mısr. İskenderiye.*
- Akın, Günkut (1990). *Asya Merkezi Mekân Geleneği.* Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- Arseven, Celal Esad. (1994). *Sanat Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul: Maarif Vekâleti. s. 1960.
- Aslanapa, Oktay (1972). *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- . (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat". *Türkler*, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 15-18.
- Bayhan, Ahmet Ali (1997). "Mısır'da Osmanlı Devri Mimarisi". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- . (2004). "Mısır'daki Eyyübi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 12, 1-16.
- . (2007). "Kahire'de Bir Mevlevi Asitanesi". *Yeni İpek Yolu Dergisi* 232, 52-55.
- Behrens-Abouseif, Doris ve Fernandes, Leonor (1984). "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo". *Annales Islamologiques* XX, 103-114.
- Behrens-Abouseif, Doris (1981). "The Northeastern Expansion of Cairo under the Mamluks". *Annales Islamologiques* 17 157-189.
- . (1981). "Four Domes of the Late Mamluk Period". *Annales Islamologiques* 17, 191-201;
- . (1987). *The Minarets of Cairo.* Kahire: AUCPress
- . (1988). "The Takiyyat Ibrahim al-Khulshani in Cairo" *Muqarnas*, V (An Annual on Islamic Art and Architecture, Ed.: Oleg Grabar). Leiden: E.J. Brill. s. 43-60.
- . (1992). "Baybars II Hankahı" Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c. V. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. s. 224-225.
- . (1992). "Berkuk Külliyesi" Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c. V. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. s. 512-514.
- . (1993). "Cüyüşî Camii" Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c. VIII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. s. 146-147.
- . (1996). *Islamic Architecture in Cairo, An Introduction.* Cairo: The American University Pub.
- Creswell, K.A.C. - Allan, J. (1989). *A Short Account of Early Muslim Architecture.* Cairo: The American University Pub.

- Creswell, K.A.C. (1952). *Early Muslim Architecture, Ikhshids and Fatimids*. Oxford: the Clarendon Press.
- . (1959). *The Muslim Architecture of Egypt*. II. Oxford: the Clarendon Press.
- Çeşmeli, İbrahim (2006). *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- . (2007). “Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)”. *Sanat Dünyamız* 103, 315-333.
- Çift, Salih (2011). “Çağdaş Mısır’da Bektâşilik İzleri: Mısırlı Bir Ressam’ın Bu Topraklardaki Son Bektâşi Şeyhi Ahmed Sırrı Baba ile İlgili Hatıraları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20(2), 127-152.
- . (2013). *Mısır’da Bektaşilik*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- de Virgala, Ana Gómez (2013). *La excepcionalidad de la Mezquita de Bab al-Mardum*. Toledo: researchgate.
- el-‘Amrî, E. - el-Tâyeş, A. (1996). *el-‘Imâretü Fî Mısırî'l-İslâmiyyeti (el-Asreyn el-Fâtımî ve'l-Eyyûbî)*. Kahire.
- Evliya Çelebi (1993). *Seyahatname*. Çev. M. Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- . (2007). *Seyahatname* (Haz.: S. A. Kahraman-Y. Dağlı-R. Dankoff). C. 10. İstanbul: YKY.
- Ewert, Chr. (1977). “Die Moschee am Bab al-Mardum in Toledo”. *Madridrer Mitteilungen*, XVIII, Heidelberg, s. 287-354.
- Eyice, Semavi (1993). “Cami” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. VII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. s. 56-90.
- Fanfoni, Giuseppe (1988). “An Underlying Geometrical Design of the Mawlawi Sama'-Hana in Cairo” *Annales Islamologiques* 24, 207-232.
- . (1988). *Il Restauro Del Sama'khane Dei Dervisci Mevlevi*. Cairo: Centro Italo-Egiziano per il Restauro e L'Archeologia.
- Görgün, Hilal (2004). “Mısır-Tasavvuf ve Tarikatlar” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XXIX. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. s. 582-584.
- Gürer, Dilaver (1998). “Mısır’da Tasavvufi Hayat ve Tasavvuf Öğretimi”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, 203-220.
- İsmail, M. H. (1990). “el-Tırâzu'l-Mısırî Li-‘Amâiri'd-Dîniyyeti Hılâli'l-Asrî'l-Osmânî 923-1213 (1517-1798)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahire Üniversitesi, Kahire.

- Köprülü, Fuad (1939). “Mısır’da Bektaşilik”. *Türkiyat Mecmuası*. c. VI. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını. s. 13-40.
- Kuban, Doğan (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: YKY.
- Küçükbaşçı, Mustafa S. (2009). “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”. *Osmanlı Araştırmaları, XXXIII (Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı – I)*. İstanbul. s. 87-129.
- Muhammed, S. M. (1971-1976-1980-1983). *Mesâcidü Mısır ve Evliyâuhâ’s-Sâlihûn*. I-II-III-IV-V, Kahire.
- Ocak, A.Y. – Farukî, S. (1993). “Zaviye” Maddesi. *İslam Ansiklopedisi*. c. XIII, İstanbul: Maarif Vekaleti. s. 468-476.
- Öney, Gönül (1990). “Mısır’da Osmanlı Mimarisinin Sentezi”. *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* 5, 139-148.
- Öz, Mustafa (2004). “Meşhed” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XXIX. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 362-363.
- Özönder, Hasan (1991). “Mevleviliğin Mısır’daki Temsilciliği: Kahire Mevlevihanesi”. *II. Milletlerarası Mevlana Kongresi (03-05 Mayıs 1990) Bildiriler*. Konya. s. 175-194.
- Ragıb, Yusuf (1987). “Un Oratoire Fatimide au Sommet du Muqattam”. *Studia Islamica*. LXV. Paris. s. 51-67.
- Tanman, M. Baha - Parlak, Sevgi (2011). “Tekke-Mimari” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XL. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 370-379.
- Tanman, M. Baha (1997). “Halvethâne” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 388-393.
- . (2011). “Tekke-Mimari” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XL. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 370-379.
- Tanrıkorur, Barihüda (2004). “Mevleviyye” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XXIX. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 468-475.
- . (2004). “Mısır Mevlevihanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XXIX. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. s. 586-588.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit (2019). “Kutsal Emanetlerin Memlûkiler Devrindeki Durumu ve Kahire’de Eser-i Nebi Camii”. *500 Yılında Kutsal Emanetler (Yaşayan Mirasımız)*. İstanbul: İnsan ve Medeniyet Hareketi Bahariye Sanat Atölyeleri. s. 34-43.

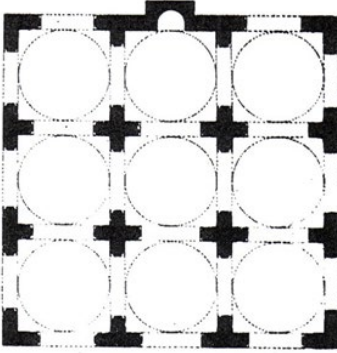
Williams, Caroline (1993). *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*. Cairo: The American University.

Winter, M. (1982). *Society and Religion in Early Ottoman Egypt*. New Brunswick.

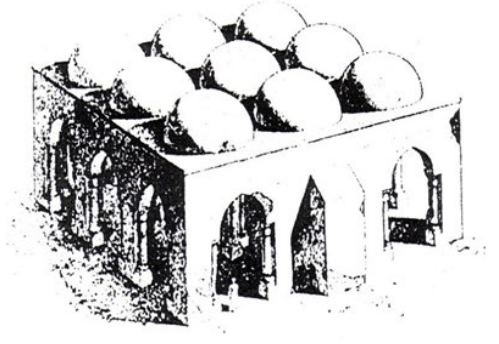
Yetkin, S. K. (1954). *İslam Sanatı Tarihi*. Ankara: Güven Basımevi.

Yıldız, Fatma (2016). “Kilise ve Sinagoga Dönüştürülen Endülüs-İslam Dönemi Camilerinin Geç Ortaçağ Hıristiyan Kent Yapılaşmasına Etkileri”. *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi* 2(1), 97-111.

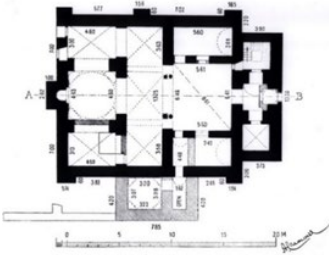
Ekler

Çizim 1: Şerif Tabâtabâ Meşhedi Planı (Creswell'den)

Çizim 2: Şerif Tabâtabâ Meşhedi Restitüsyonu (Creswell'den)

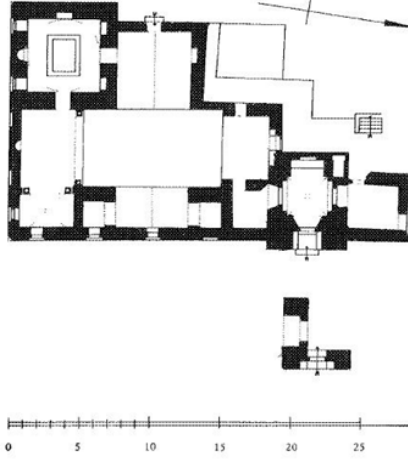
Çizim 3: el-Cüyüşî Meşhedi Planı (Creswell'den)

Fotoğraf 1: el-Cüyüşî Meşhedi

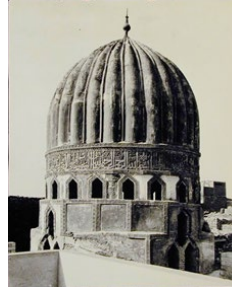
Fotoğraf 2: Şeyh Hunûd Zaviyesi'nin Kalıntıları

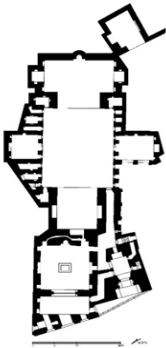
Çizim 4: Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi Planı (Behrens-Abouseif'ten)

Fotoğraf 3: Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi (Creswell'den)

Fotoğraf 4: Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi'nde Türbe (Creswell'den)

Çizim 5: Sultan II. Baybars Hankahı Planı (Meinecke'den)

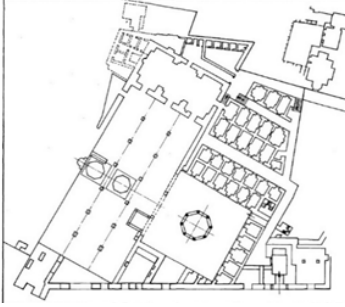
Fotoğraf 5: Sultan II. Baybars Hankahı Portali

Fotoğraf 6: Sultan II. Baybars Hanqahı, Kible Eyvanı (Mescit)

Fotoğraf 7: Sultan II. Baybars Hanqahı, Sufi Hücreleri

Çizim 6: Emir Şeyhu Hanqahı Planı (Behrens-Abouseif'den)

Fotoğraf 8: Emir Şeyhu Hanqahı, Ana Cephesinin Görünüşü

Çizim 7: Sultan Zahir Berkuk Hanqahı Planı (Behrens-Abouseif'den)

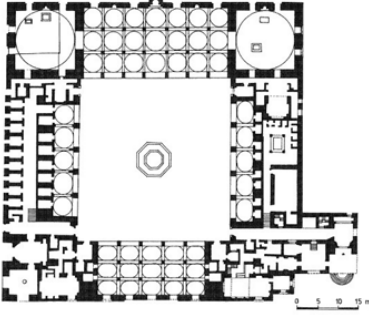
Fotoğraf 9: Sultan Zahir Berkuk Hanqahı, Genel Görünüşü

Fotoğraf 10: Sultan Zahir Berkuk Hanqahı Avlusu

Fotoğraf 11: Sultan Zahir Berkuk Hanqahı, Kible Eyvanı (Mescit)

Çizim 8: Ferec B. Berkuk Hanqahı Planı (Behrens-Abouseif'den)

Fotoğraf 12: Ferec B. Berkuk Hanqahı, Genel Görüntüsü

Fotoğraf 13: Ferec B. Berkuk Hanqahı Avlusu

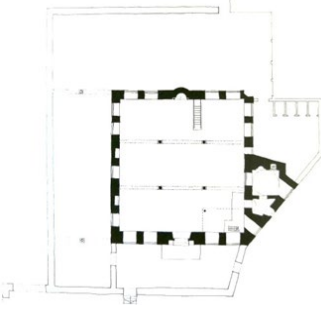
Fotoğraf 14: Ferec B. Berkuk Hanqahı, Türbe'nin Taş Süslemeleri

Fotoğraf 15: Yaşbak b. Mehdi'nin Matariye'deki Kubbeli Hankahı

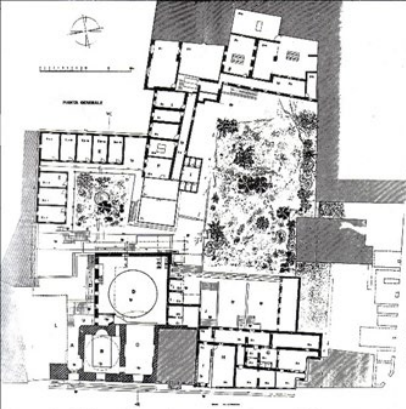
Fotoğraf 16: Yaşbak b. Mehdi'nin Hüseyiniye'deki Kubbeli Hanka

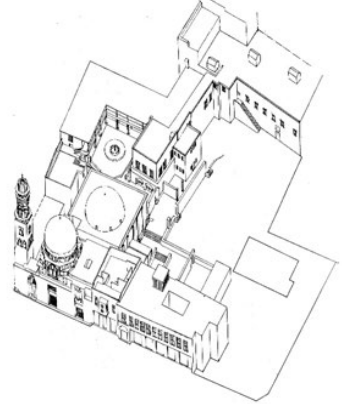
Çizim 9: Ribâtu'l-Eserü'n-Nebi Planı (Tüfekçioğlu'ndan)

Fotoğraf 17: Ribâtu'l-Eserü'n-Nebi, Genel Görünüşü

Çizim 10: Kahire Mevlevihanesi'nin Planı (Fanfoni'den)

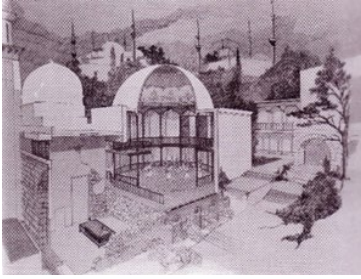
Çizim 11: Mevlevihanenin İzometrik Planı (Fanfoni'den)

Fotoğraf 18: Süleymaniye Caddesi'nden Mevlevihane'nin Görünüşü

Fotoğraf 19: Mevlevihane'deki Türbe ve Minare

Çizim 12: Semahanenin Kesiti ve Görünüşü (Fanfoni'den)

Fotoğraf 20: Semahanenin Genel Görünüşü

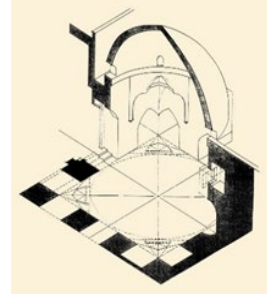
Fotoğraf 21: Semahanenin İçten Görünüşü

Fotoğraf 22: Semahanenin İç Mekanı

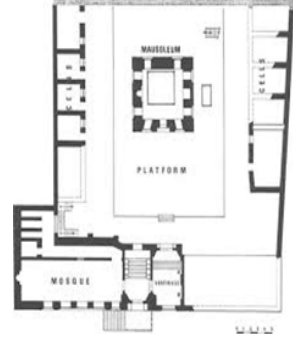
Fotoğraf 23: Mevlevihane'de Derviş Hücresi

Çizim 13: Demirtaş Zaviyesi'nin Planı ve Kesiti (DİA'dan)

Fotoğraf 24: Şeyh Şahin Halvetî Zaviyesi

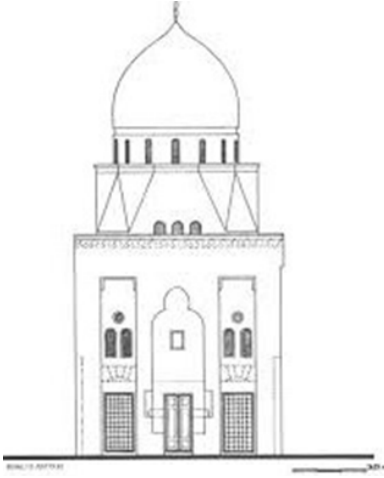
Çizim 14: Gülşeniyye Tekkesi Planı (Behrens-Abouseif'den)

Fotoğraf 25: Gülşeniyye Tekkesinin Genel Görünüşü

Fotoğraf 26: Gülşeniyye Tekkesinin Giriş Cephesi

Çizim 15: İbrahim Gülşenî'nin Türbesinin Cephesi (Behrens-Abouseif'den)

Fotoğraf 27: İbrahim Gülşenî Türbesinin Genel Görünüşü

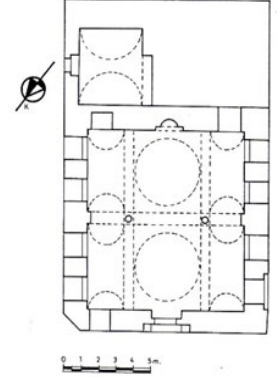
Fotoğraf 28: Gülşeniye Tekkesinin Mescit Bölümü

Fotoğraf 29: Gülşeniye Tekkesine Sonradan Eklenen Ceph Çeşmesi

Fotoğraf 30: Şeyh Hasan Rumi Zaviyesi

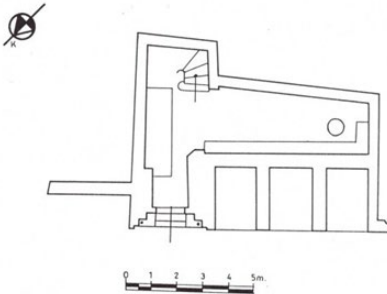
Çizim 16: Şeyh Hasan Rumi Zaviyesinin Planı (Öney'den)

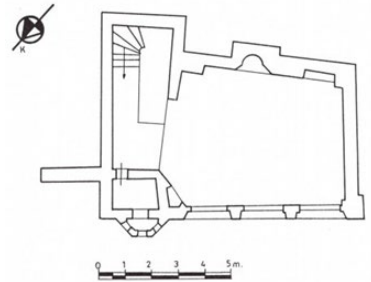
Fotoğraf 31: Şeyh Hasan Rumi Zaviyesinin İç Görünüşü (Meinecke'den)

Çizim 17: Abdurrahman Kethüda Zaviyesi Ana Cephesi (Samih'den)

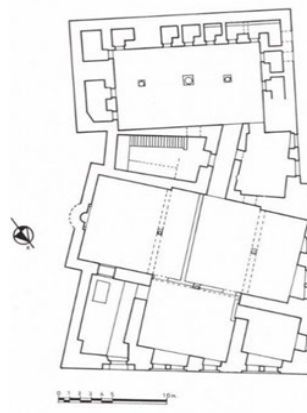
Çizim 18: Abdurrahman Kethüda Zaviyesi Zemin Kat Planı

Çizim 19: Abdurrahman Kethüda Zaviyesi Üst Kat Planı

Fotoğraf 32: Abdurrahman Kethüda Zaviyesi Kuzeybatı Cephesi

Çizim 20: Rufaiye Tekkesinin Planı

Fotoğraf 33: Rufaiye Tekkesinin Kuzeybatı Cephesi

Fotoğraf 34: Rufaiye Tekkesinin Portali

Fotoğraf 35: Rufaiye Tekkesinde Birinci Bölüm ve Mescit

Fotoğraf 36: Rufaiye Tekkesinde İkinci Avlu ve Derviş Hücreleri

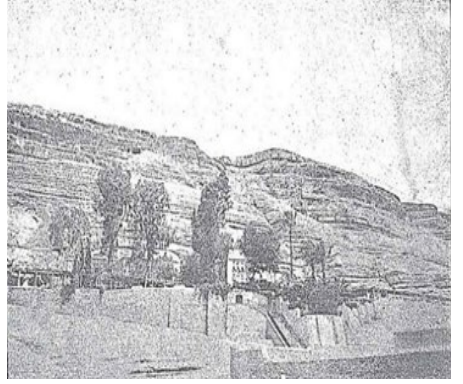
Fotoğraf 37: Rufaiye Tekkesinde Derviş Hücreleri

Fotoğraf 38: Arif Paşa Zaviyesinin Giriş Cephesi

Fotoğraf 39: Arif Paşa Zaviyesi Minaresi

Fotoğraf 40: Mukattam Tekkesi (Hasluck'tan Aktaran F. Köprülü)

